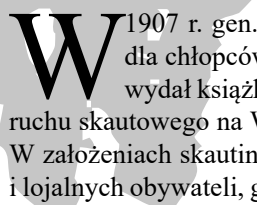

Marek Wierzbicki

ORCID: 0000-0001-8937-3257

(Delegatura Instytutu Pamięci Narodowej w Radomiu, Katolicki Uniwersytet Lubelski)

GENEZA, ROZWÓJ ORAZ POLITYCZNE I SPOŁECZNE ROLE HARCERSTWA NA OBCZYŹNIE¹

 W 1907 r. gen. Robert Baden-Powell zorganizował pierwszy obóz skautowy dla chłopców na wyspie Brownsea (Wielka Brytania), a w następnym roku wydał książkę *Scouting for Boys*, która zapoczątkowała dynamiczny rozwój ruchu skautowego na Wyspach Brytyjskich, a także w wielu krajach Europy i świata. W założeniach skauting miał wychowywać dziewczęta i chłopców na prawych ludzi i lojalnych obywateli, gotowych do pełnienia służby na rzecz ojczyzny i bliźnich, ludzi troszczących się o swój rozwój duchowy, zwłaszcza w wymiarze religijnym, jak również fizycznym – silnych, zdrowych, szanujących przyrodę. Przyjęta przez Baden-Powella metoda, znana pod dewizą „wychowanie przez działanie”, polegała na pracy w małych zespołach zwanych patrolami (zastępami), kierowanych przez rówieśników i wchodzących w skład większych jednostek – drużyn. Na ich czele stał drużynowy – starszy brat dający osobisty przykład, będący zarazem wychowawcą, mistrzem i przyjacielem. Tak skonstruowany skautowy system wychowania dotarł w 1909 r. na ziemię polskie, znajdujące się wówczas pod zaborami².

W pierwszych latach XX w. Polacy musieli zmagać się z rusyfikacją w zaborze rosyjskim i germanizacją w zaborze pruskim. Korzystali natomiast z szerokich swobód politycznych, społecznych i kulturalnych w zaborze austriackim – Galicji. Tam właśnie –

¹ Ważne jest sprecyzowanie – kluczowego w niniejszym artykule – pojęcia „obczyzna”. Chodzi tutaj przede wszystkim o terytoria wychodzące poza terytorium odrodzonego w 1918 r. państwa polskiego, a także powojennej Polski, która odzyskała suwerenny byt po 1989 r., określanej również jako III Rzeczpospolita. Tak więc tereny należące do I Rzeczypospolitej, a położone poza istniejącą w latach 1918–1939 II RP lub III RP będą traktowane jako „obczyzna”. Ponadto do „obczyzny” należy zaliczyć obszary, na których znalazły się skupiska Polaków emigrujących zarobkowo lub z przyczyn politycznych.

² W. Hausner, M. Wierzbicki, *Sto lat harcerstwa*, Warszawa 2015, s. 11–12.

w warunkach autonomii – działało bez przeszkód wiele organizacji, stowarzyszeń i instytucji o charakterze niepodległościowym i narodowym. Zakres wolności poszerzyła też rewolucja w Rosji, w tym w Królestwie Polskim, która wybuchła w styczniu 1905 r. i trwała aż do 1907 r. Pod naciskiem zbuntowanego społeczeństwa władze carskie były zmuszone zgodzić się na przyznanie Polakom (oraz innym narodom zamieszkującym ówczesne imperium) prawa do nauczania w języku ojczystym, swobody zrzeszania się w stowarzyszeniach kulturalnych, partiach politycznych i związkach zawodowych, wolności wyrażania opinii. Mimo że po stłumieniu rewolucji wiele z tych koncesji cofnięto, sytuacja Polaków pod rządami rosyjskimi znacznie się polepszyła w porównaniu do ostatniego ćwierćwiecza poprzedniego stulecia³.

Gdy w latach 1909–1910 na ziemiach polskie dotarły wzmianki o skautingu, szybko zaczęły powstawać pierwsze zastępy (niewielkie, 5–8-osobowe grupy) skautów oraz drużyny skautowe. Szczególne zainteresowanie tą nową ideą wyraziły organizacje zajmujące się rozwojem tężyzny fizycznej oraz popularyzacją wartości moralnych wśród dzieci i młodzieży, jak również walką o niepodległość Polski – Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, samokształceniowe, abstynenckie stowarzyszenie „Eleusis” oraz niepodległościowa i paramilitarna organizacja „Zarzewie”. Rozwój polskiego skautingu uległ przyspieszeniu, kiedy w 1910 r. Andrzej Małkowski, członek trzech wyżej wymienionych stowarzyszeń, dokonał przekładu fragmentów książki R. Baden-Powella *Scouting for Boys* na język polski, a nieco później opublikował ją w całości pod tytułem *Skauting jako system wychowania młodzieży*⁴.

Początki polskiego skautingu na obczyźnie (1912–1918)

Dwudziestego drugiego maja 1911 r. we Lwowie powstały pierwsze cztery drużyny skautowe oraz Komenda Skautowa (od grudnia 1911 r. Związkowe Naczelnictwo Skautowe), czyli władze centralne szybko rozwijającego się ruchu skautowego. Najbardziej patriotycznie nastawiona młodzież polska powitała go z entuzjazmem jako swego rodzaju syntezę myśli niepodległościowej, samokształceniowej i etycznej. Dlatego do 1914 r. środowiska skautowe powstały w kilkudziesięciu ośrodkach na terenie wszystkich zaborów, a wkrótce wyszły także poza ziemię etnicznie polskie. Pierwsze środowisko skautowe na obczyźnie, tzn. poza granicami odrodzonej w 1918 r. Polski, zawiązało się jesienią 1912 r. w miasteczku Orłowa na Śląsku Cieszyńskim (w części zaolziańskiej), gdy nauczyciel tamtejszego Gimnazjum Polskiego Roman Pollak zorganizował drużynę skautową im. Tadeusza Kościuszki. W tym samym roku w Czerniowcach na rumuńskiej Bukowinie (dziś część Ukrainy) trzech studentów (Tadeusz Diehm, Tadeusz Geborowicz i Teofil Ostapowicz) założyło ruch skautowy. Na jego czele stanął – jako pierwszy instruktor skautów bukowińskich – Julian Podolski, naczelnik miejscowego TG „Sokół”. Drużyna uznawała zwierzchnictwo ZNS we Lwowie – ułatwiało to przy-

³ Zob. B. Cywiński, *Rodowody niepokornych*, Warszawa 2010; S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976; P. Waingertner, *Udział polskiej młodzieży w życiu politycznym Królestwa Kongresowego w latach 1905–1918 w świetle relacji z epoki*, „Dzieje Najnowsze” 2021, nr 3, s. 5–26.

⁴ M. Wrzosek, *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej: 1914–1918*, Warszawa 1990, s. 13–21. Zob. też G. Nowik, *Polskie związki skautowe i harcerskie 1909–1922. Zarys organizacyjny*, Warszawa–Sulejówek 2019.

należność Czerniowiec i całej Bukowiny do monarchii austro-węgierskiej oraz bliskie kontakty ze środowiskiem polskim w Galicji⁵.

Również w 1912 r. w Kijowie, na terenie Cesarstwa Rosyjskiego, powstał pierwszy zastęp skautowy, założony przez Władysława Nekrasza i Józefa Dybowskiego, należących do tajnej organizacji studenckiej „Polonia”. W następnym roku rozrósł się on do rozmiarów plutonu, a obok niego utworzono zastęp skautek. Patronat nad rodzącym się ruchem skautowym objęła tajna organizacja o charakterze narodowym pod nazwą Związek Młodzieży Polskiej, występująca pod krypt. „Zet”, oraz TG „Sokół”, które wspólnie z przedstawicielami zastępu skautowego wiosną 1913 r. utworzyły Komisję Skautową nadzorującą rozwój ruchu skautowego na Ukrainie i w Rosji⁶.

Rok 1912 był także ważny dla rodzącego się polskiego ruchu skautowego w Niemczech, ponieważ do Berlina przybył wówczas jeden z twórców skautingu – Tadeusz Strumiłło, który powołał tam pierwszą drużynę skautową. Jego inicjatywa zbiegła się z podobnym krokiem w Bochum w Zagłębiu Ruhry (Westfalia). W ówczesnym państwie niemieckim istniały dosyć dogodne warunki do budowania struktur polskiego skautingu z uwagi na to, że Polacy stanowili w nim największą mniejszość narodową, liczącą w 1914 r. około 4 mln osób. Szczególnie duże skupiska ludności polskiej znajdowały się w Zagłębiu Ruhry (około 500 tys.) oraz w Berlinie (około 100 tys.). Już w następnym roku – po wyjeździe Strumiłły z Berlina – założona przezeń drużyna rozwiązała się, niemniej powstawały następne, organizowane przez Karola Głowackiego, Kazimierza Nowaka i Hieronima Rogalińskiego. Z kolei wspomniana drużyna w Bochum prowadziła działalność do 1914 r., kiedy to szykany policyjne zmusiły ją do przerwania dalszej pracy. W 1913 r. drużyny skautowe powstały także na Górnym Śląsku oraz w Brazylii (w tym ostatnim miejscu za sprawą przybycia jednego z członków „Zarzewia”, Kazimierza Rymskiego – komendanta Oddziału Ćwiczebnego „Zarzewia” z Jarosławia). Działy one (osiem drużyn) do lata 1914 r., ale uległy rozwiązaniu po wybuchu I wojny światowej i wyjeździe z Brazylii do Legionów Polskich grupy skautów oraz ich instruktorów. Niemniej do momentu rozpoczęcia Wielkiej Wojny skauting – poza ziemiami, które później weszły w skład II Rzeczypospolitej – istniał już na Śląsku Cieszyńskim, Śląsku Opolskim, w Czerniowcach na Bukowinie (Austro-Węgry) oraz w USA, Francji, Niemczech, Belgii, Brazylii i na Ukrainie (w Kijowie)⁷.

Wybuch I wojny światowej diametralnie zmienił sytuację skautingu na ziemiach polskich. Front wschodni, na którym walczyły wojska państw centralnych przeciwko armii rosyjskiej, ustalił się początkowo (1914–1915) na ziemiach etnicznie polskich, aby ostatecznie zatrzymać się (do lutego 1918 r.) w środkowej części dzisiejszej Białorusi i Ukrainy. Społeczeństwo polskie odczuwało skutki działań wojennych, które niosły ze sobą zniszczenia materialne, przemoc i terror, natomiast żołnierze formacji wojskowych toczyli ciężkie walki na pierwszej linii. Część skautów zaciągnęła się w szeregi Legionów Polskich, jednakże większość z nich znalazła się w kilku falach

⁵ W. Kukła, M. Miszczyk, *Dzieje harcerstwa na obczyźnie 1912–2006. Zarys problematyki*, Warszawa 2006, s. 13–15.

⁶ R. Wapiński, *Obóz narodowy [w:] Życie polityczne w Polsce 1918–1939*, red. J. Żarnowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985, s. 145–163.

⁷ M. Piotrowska, K. Wasilewski, *Geneza i rozwój harcerstwa wśród Polaków na obczyźnie w latach 1912–1918 [w:] Studia z dziejów harcerstwa na obczyźnie (1912–1946)*, red. S. Łopato, L. Nowak, M. Szczubiński, Gorzów Wielkopolski 2012, s. 40–45; W. Kukła, M. Miszczyk, *Dzieje harcerstwa...*, s. 11–23.

migracyjnych, które spowodowały odpływ około 2 mln Polaków poza ziemie etnicznie i historycznie polskie. Najpierw, jesienią 1914 r., na skutek ofensywy rosyjskiej w Galicji, która zatrzymała się u bram Krakowa, z ziem zaboru austriackiego uciekło do Czech i Austrii około 700 tys. osób. Wśród nich znajdowało się wiele skautek i skautów, w tym instruktorzy. Około 200 tys. uchodźców wojennych zatrzymało się w Wiedniu i jego najbliższych okolicach. Pozostali rozproszyli się po Austrii, Czechach i Morawach. Ta migracja dała asumpt do powstania nowych drużyn, środowisk i czasopism skautowych oraz zacieśnienia współpracy ze skautingiem austriackim⁸.

Z kolei w następnym roku ofensywa państw centralnych spowodowała – w większości przymusowo – przesiedlenie w głąb Rosji Polaków, Białorusinów, Ukraińców i Żydów zamieszkujących ziemie zaboru rosyjskiego. W ten sposób na terenach państwa rosyjskiego znalazło się ponad 1,1 mln Polaków, zwiększając liczebność polskiej diaspory na ziemiach rosyjskich do niemal 2 mln⁹. Polacy osiedlali się głównie w małych koloniach i dopiero z czasem udawali się do dużych miast, gdzie polska inteligencja prowadziła ożywioną działalność polityczną i społeczno-kulturalną, zmierzającą do konsolidacji społeczności polskiej w Rosji. Działania skautingu stanowiły część tego procesu i przyczyniły się do powstania (do 1917 r.) ośrodków pracy skautowej w 37 miastach Cesarstwa Rosyjskiego. Centrum ruchu skautowego w Imperium Rosyjskim znajdowało się w Kijowie, gdzie od grudnia 1915 r. funkcjonowało Naczelne Kierownictwo Harcerskie na Rusi (czyli Ukrainie) i w Rosji ze Stanisławem Sedlaczkiem jako naczelnikiem. Po rewolucji lutowej i upadku caratu nastąpił niedługi okres jawnej działalności polskiego skautingu (coraz częściej określanego mianem harcerstwa¹⁰) na terenie państwa rosyjskiego. Natomiast rewolucja w październiku 1917 r. wywołała falę terroru i przemocy ze strony bolszewików oraz doprowadziła do wojny domowej, która znacznie zredukowała poziom bezpieczeństwa osobistego zwykłych obywateli. Drużyny harcerskie zmuszone były wówczas wrócić do pracy konspiracyjnej i myśleć o szybkiej repatriacji na ziemie odradzającego się państwa polskiego¹¹.

Wojna przyspieszyła popularyzację ideałów polskiego skautingu także na kontynencie amerykańskim, szczególnie w USA. W tym czasie amerykańska Polonia stanowiła największe skupisko Polaków poza ziemią polskimi (w 1914 r. jego liczebność obliczano na około 2,5 mln osób). Większość z jego przedstawicieli osiedlała się w dużych miastach i okręgach przemysłowych. W środowisku amerykańskiej Polonii bujnie rozkwitało życie polityczne, społeczne i kulturalne, które ogniskowało się w katolickich parafiach prowadzonych przez polskich księży. Istotną rolę odgrywały w nim polskie

⁸ A. Wołoszyn, P. Raczyński, *Skauting polski w Wiedniu podczas I wojny światowej* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992. Materiały z konferencji naukowej odbytej w dniach 29–30 maja 1992 r. w Rogach k. Gorzowa Wlkp.*, red. M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 1992, s. 69–73.

⁹ Zob. *Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów*, oprac. M. Kozeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, Lublin 2018.

¹⁰ Od początków skautingu mianem skautów określano członków organizacji skautowych, natomiast nazwa „harcerz” została użyta po raz pierwszy w książce E. Piaseckiego i M. Schreiberę pt. *Harce młodzieży polskiej* (Lwów 1912). W 1916 r. została sformalizowana poprzez utworzenie organizacji pod nazwą Związek Harcerstwa Polskiego i od tej pory aż do początku lat dwudziestych określenia „skaut” i „harcerz” były stosowane nie tylko dla odróżnienia członków różnych organizacji, lecz także zamienne jako synonimy.

¹¹ B. Gibowska, *Geneza, rozwój i likwidacja harcerstwa na Ukrainie i w Rosji (1912–1920)* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992...*, s. 57–67.

organizacje narodowe i katolickie, cieszące się masowym poparciem. Do największych należało Zjednoczenie Polskie Rzymsko-Katolickie (1873 r.) i Związek Narodowy Polski (1880 r.) oraz Związek Sokołów Polskich w Stanach Zjednoczonych (1894 r.). Już w 1912 r. te amerykańskie struktury TG „Sokół” zaczęły – przy okazji szkoleń wojskowych przed spodziewaną wojną – popularyzować ideę skautową jako świetną syntezę nowoczesnej myśli pedagogicznej, zdrowego stylu życia oraz idei walki o niepodległość Polski. W momencie wybuchu I wojny światowej w USA funkcjonowało już kilkanaście polskich drużyn skautowych, działających jednak formalnie w ramach amerykańskiej organizacji skautowej Boy Scouts of America (BSA)¹².

W połowie 1915 r. do USA dotarł Andrzej Małkowski – współtwórca polskiego skautingu, który jako najbardziej kompetentny w tej dziedzinie został mianowany przez Przewodnictwo Związku Sokołów w Stanach Zjednoczonych naczelnym skautmistrem. Małkowski od razu rzucił się w wir pracy organizacyjnej i wychowawczej, publikując wiele artykułów oraz kilka książek i broszur o tematyce skautowej, budując i wizytując struktury skautingu polskiego w USA oraz przygotowując kadry dla wojska polskiego, jakie chciał stworzyć w Ameryce Północnej. Na pierwszym z pól działalności osiągnął znaczące sukcesy, m.in. organizował nowe drużyny, prowadził szkolenia i kursy oraz popularyzował ideały skautowe w mediach polonijnych. Na skutek jego starań w początkach 1917 r. w szeregach polskiego skautingu w USA pod patronatem „Sokoła” znajdowało się 1448 skautów i skautek¹³.

W drugiej dziedzinie Małkowski nie osiągnął tak wiele, przede wszystkim z powodu niechęci władz Kanady i USA do formowania polskich oddziałów pod kanadyjskim sztandarem. W dodatku prowadził niezgodnioną z „Sokołem” działalność konspiracyjną na terenie USA, tworząc komórki pod nazwą Legionu Polskiego, który w zamierzeniach miał stanowić kadry przyszłej armii polskiej. Z tego powodu (Stany Zjednoczone były wówczas jeszcze krajem neutralnym) został zmuszony do złożenia rezygnacji z funkcji naczelnego skautmistra i przeniesienia się do Kanady, gdzie zaangażował się do wojska kanadyjskiego, w szeregach którego walczył potem we Francji¹⁴. Andrzej Małkowski zginął w katastrofie morskiej w Cieśninie Messyńskiej 15 stycznia 1919 r., płynąc do Odessy z misją powierzoną mu przez dowódcę Armii Polskiej we Francji gen. Józefa Hallera.

Dwudziestolecie międzywojenne (1918–1939)

Odrodzone państwo polskie uznawało za swój obowiązek wspieranie Polaków za granicą i podtrzymywanie ich więzi z krajem przodków. Traktowało ich jako swego rodzaju ambasadorów RP za granicą, tzn. wspomagających ojczyznę przodków

¹² G. Babiński, *Polonia w USA na tle przemian amerykańskiej etniczności*, Kraków 2009, s. 327–339.

¹³ M. Piotrowska, K. Wasilewski, *Geneza i rozwój harcerstwa wśród Polaków...*, s. 45–49. Według W. Kukli i M. Miszczuka owocem pracy A. Małkowskiego było zwiększenie stanu liczebnego polskiego skautingu w USA do 20–25 tys. skautów i skautek, „czyli więcej niż na ziemiach polskich”. Trudno wytłumaczyć tak dużą rozbieżność danych, być może autorom chodziło o wszystkich polskich skautów w USA, nie tylko tych znajdujących się pod patronatem Związku Sokolstwa Polskiego w Stanach Zjednoczonych i BSA. Na przykład w latach 1915–1918 w oddziałach skautowych popierającej czyn legionowy Polskiej Rady Narodowej znajdowało się około 4 tys. członków. Niemniej tych skautów autorzy wymienili osobno. Por. W. Kukla, M. Miszczuk, *Dzieje harcerstwa...*, s. 18–19.

¹⁴ Zob. A. Kamiński, *Andrzej Małkowski*, Warszawa 2000.

w osiągnięciu jej celów politycznych i ekonomicznych na arenie międzynarodowej. Duża część przedstawicieli Polonii posiadała polskie obywatelstwo, część z nich po okresie pracy na emigracji wracała do kraju, dlatego znajdowała się w naturalny sposób w zasięgu zainteresowania polskich władz. Z tego względu od 1922 r. poszczególne rządy starały się wzmacniać świadomość narodową Polaków poprzez stymulowanie pracy kulturalno-oświatowej wśród Polonii oraz budzenie jej zainteresowania losami polskiej państwowości¹⁵.

Wiodącą rolę odgrywało w tym zakresie Ministerstwo Spraw Zagranicznych, wspomagane przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej. Pomagały im liczne organizacje społeczne działające w środowisku polonijnym. Równocześnie i w sposób naturalny, wynikający z założeń ideowych i przyjętych programów działania, w kręgu zainteresowań ZHP znalazła się działalność wychowawcza metodą harcerską, prowadzona wśród Polaków żyjących poza granicami odrodzonej Rzeczypospolitej. Jeszcze w styczniu 1920 r. podczas IV Zjazdu Naczelnej Rady Harcerskiej ZHP jej działacze wysłali „harcerzom w Ameryce pozdrowienia i zachętę do pracy dla dobra Rzeczypospolitej Polskiej i Harcerstwa Polskiego”. Z kolei V Zjazd NRH z października i listopada 1920 r. przyjął uchwałę zobowiązującą Naczelnictwo ZHP do „utrzymania ścisłej i stałej łączności ze wszystkimi organizacjami polskimi typu skautingowego poza granicami Polski”¹⁶.

W tym okresie niepokój polskich władz na polu międzynarodowym budziły dość powszechne tendencje do ujednoczenia i integracji społeczeństw poprzez ograniczanie wpływów mniejszości narodowych. Ważną rolę pod tym względem odgrywała popularna wówczas ideologia nacjonalizmu, przyznająca narodom dominującą pozycję gospodarza na terenie swojego państwa narodowego i uprawniająca wspólnotę narodową do narzucania mniejszościom swojej kultury oraz wizji rozwoju państwa i społeczeństwa. W niektórych krajach, takich jak Niemcy, Litwa, Rumunia lub Czechosłowacja, środowiska polskie podlegały niemal nieprzerwanej dyskryminacji. Warto nadmienić, że takie same praktyki wobec swoich mniejszości narodowych stosowała także i Polska. W innych państwach, a zwłaszcza w USA i Francji, problemem Polonii było szybkie tempo asymilacji młodych polskich emigrantów do kultury dominującej krajów osiedlenia. Wysoki poziom życia materialnego i oparte na nim atrakcyjne wzorce kulturowe sprawiały, że polska młodzież w bardzo szybkim tempie porzucała swoją tożsamość narodową. Stąd polskie władze państwowe wraz z kierownictwem ZHP uznały za konieczną popularyzację idei harcerstwa za granicą jako skuteczną metodę wychowania dzieci i młodzieży w duchu polskim¹⁷.

W latach dwudziestych XX w. współpracę ze środowiskami polonijnymi organizowały wydziały zagraniczne głównych kwater ZHP (Główna Kwatera Męska i Główna Kwatera Żeńska), przede wszystkim goszcząc ich przedstawicieli w Polsce na obozach harcerskich i kursach instruktorskich. Ponadto organizowano zloty harcerskie,

¹⁵ Szerzej na ten temat zob. C. Lusiński, *II Rzeczpospolita a Polonia 1922–1939: geneza i działalność Rady Organizacyjnej Polaków z Zagranicy i Światowego Związku Polaków z Zagranicy*, Warszawa 1998.

¹⁶ R. Daszkiewicz, *Harcerstwo polskie poza granicami kraju od zarania do 1930 roku w relacjach i dokumentach*, przygotował do wydania L. Formela, Lublin 1983, s. 27–30.

¹⁷ M. Szczerbiński, K. Wasilewski, *Działalność harcerstwa w zbiorowościach polonijnych w latach 1919–1939* [w:] *Studia z dziejów harcerstwa na obczyźnie...*, s. 61–69.

na które także przybywali przedstawiciele organizacji harcerskich na obczyźnie. Na przykład w 1924 r. w Warszawie oraz w Świdrze odbył się I Narodowy Zlot Harcerzy z udziałem delegacji harcerskich z pięciu krajów Europy¹⁸. Natomiast w 1929 r. w Poznaniu zorganizowano II Narodowy Zlot Harcerzy z udziałem 6,7 tys. uczestników, w tym ponad 350 przedstawicieli polonijnych organizacji harcerskich. Ważną rolę we wspieraniu polonijnych inicjatyw harcerskich odgrywała współpraca wspomnianych agend ZHP z Referatem Opieki Kulturalnej Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz Ministerstwem Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, wskutek czego starania tej organizacji harcerskiej wpisywały się w nurt polityki zagranicznej odrodzonego państwa polskiego¹⁹.

Współdziałanie ZHP z instytucjami rządowymi nabrało jeszcze większej mocy po przejściu władzy przez sanację (1926 r.), która uznała pracę z młodzieżą za kluczowy kierunek działań państwa polskiego wśród Polonii, a wychowanie harcerskie jako jedno z najważniejszych narzędzi przeciwdziałania – w niektórych krajach intensywnemu – wynarodowieniu lub dobrowolnemu asymilowaniu się młodego pokolenia Polaków. Instruktorzy ZHP angażowani byli wówczas do służby dyplomatycznej RP na placówkach konsularnych rozmieszczonych w środowiskach polonijnych. Konsulaty RP silnie wspierały działalność harcerską na terenie poszczególnych państw, m.in. poprzez jej finansowanie, zakupy sprzętu obozowego, sportowego i turystycznego, kierowanie do pracy oświatowej nauczycieli z przygotowaniem harcerskim czy subsydiowanie obozów, szkoleń i innych form pracy harcerskiej na obczyźnie²⁰.

Podczas II Zjazdu Polaków z Zagranicy w sierpniu 1934 r. w Warszawie poruszano m.in. sprawy dotyczące harcerstwa. Zjazd był poprzedzony konferencją w Katowicach z udziałem dr. Michała Grażyńskiego (wojewody śląskiego i od 1931 r. przewodniczącego ZHP), przedstawicieli wydziałów zagranicznych głównych kwater ZHP, delegatów Ministerstwa Spraw Zagranicznych i przedstawicieli Światowego Związku Polaków z Zagranicy (Światopoli). Zjazdowi temu towarzyszył zlot młodzieży polskiej z zagranicy, którego uczestnicy pracowali w czterech sekcjach: akademickiej, robotniczej, wiejskiej i harcerskiej. Komendantką zlotu harcerek była Janina Tworkowska, a zlotu harcerzy – Robert Daszkiewicz. W warszawskim parku Skaryszewskim im. Ignacego Jana Paderewskiego stanął obóz harcerski dla 800 uczestników. Michał Grażyński został członkiem Komitetu Wychowania Narodowego Światopoli, a Antoni Olbromski (naczelnik harcerzy) – Zarządu Światowego Związku Polaków z Zagranicy.

Konferencja kierowników pracy harcerskiej na terenach wychodźczych²¹ przyjęła uchwałę, w której określono m.in., że „celem ZHP jest [...] wprowadzenie młodych pokoleń polskich w kulturę polską i rozwijanie w nich poczucia łączności z Narodem Polskim”. Za konieczne uznała też powołanie Rady Harcerstwa Polskiego Zagranicą z udziałem przewodniczącego ZHP, naczelniczki harcerek i naczelnika harcerzy, prezesów i naczelników organizacji harcerskich w poszczególnych państwach. W obu głównych kwaterach ZHP istniały wydziały drużyn polskich zagranicznych (pod kierownictwem Janiny Tworkowskiej i Bolesława Wierzbiańskiego), a poszczególnym

¹⁸ Harcerki obozowały w Świdrze, natomiast harcerze w warszawskiej dzielnicy Siekierki.

¹⁹ R. Daszkiewicz, *Harcerstwo polskie poza granicami kraju...*, s. 27–41.

²⁰ M. Szczerbiński, K. Wasilewski, *Działalność harcerstwa w zbiorowościach polonijnych...*, s. 63–71.

²¹ Tereny wychodźcze były obszarami osiedlania się polskich emigrantów zarobkowych lub politycznych.

chorągwiom i drużynom przydzielono różne kraje do prowadzenia pracy harcerskiej z Polonią. Ich zadaniem była wymiana korespondencji, fotografii, albumów, wytworów sztuki ludowej, zbiórka książek i podręczników, wysyłka pism polskich, pomoc w pracy harcerskiej, gromadzenie ekwipunku, przyjmowanie Polaków z zagranicy na obozach drużyn krajowych, organizowanie imprez mających na celu uświadomienie społeczeństwu polskiemu potrzeb ich rodaków mieszkających na obczyźnie. Symbolicznym sukcesem na polu współpracy z harcerstwem polonijnym okazał się Złot XXV-lecia Harcerstwa w Spale w 1935 r., kiedy z zagranicy przybyło nań 1219 harcerek i harcerzy. W 1937 r. powołano Wydział Zagraniczny Naczelnictwa ZHP kierowany przez hm. Henryka Kapiszewskiego jako komisarza zagranicznego ZHP oraz jego zastępczynię – hm. Marię Daszkiewiczową²².

Dzięki tym zabiegom administracyjnym i organizacyjno-wychowawczym polonijne harcerstwo rozwijało się w szybkim tempie w 16 krajach świata (w Niemczech, Czechosłowacji, Litwie, Łotwie, Estonii, Rumunii, Belgii, Francji, USA, Kanadzie, Argentynie, Brazylii, Chinach, Austrii, na Węgrzech i w Danii) oraz w Wolnym Mieście Gdańsku i w 1934 r. osiągnęła liczebność na poziomie 70 tys. harcerek, harcerzy, a także instruktorów. Liczba ta wzrosła do prawie 80 tys. w 1938 r. W jedenastu z wyżej wymienionych państw funkcjonowały samodzielne organizacje harcerskie, natomiast w pozostałych pięciu działały w ramach miejscowych organizacji skautowych, korzystając ze zróżnicowanego zakresu autonomii²³.

Władze państwowe II RP, zwłaszcza w latach trzydziestych, poprzez Światpol i ZHP hojnie subsydiowały i organizacyjnie wspierały stowarzyszenia harcerskie na obczyźnie, lecz ich rolę postrzegały dwojako. Po pierwsze, harcerstwo miało popularyzować polskość wśród młodego pokolenia polskich emigrantów, wykorzystując atrakcyjne wzorce i bogaty dorobek narodowej kultury. Po drugie, miało służyć pomocą w realizacji celów politycznych i ekonomicznych państwa polskiego na arenie międzynarodowej. Jednym z nich było wspomaganie prac nad zdobyciem zamorskich kolonii, co umożliwiłoby Polsce uzyskanie pozycji mocarstwowej. Innym zadaniem było przyjęcie roli jej reprezentanta w swoich krajach osiedlenia, co wiązać się miało z postawieniem na pierwszym planie racji stanu Rzeczypospolitej, niewątpliwie z uszczerbkiem dla interesów tych krajów, które udzieliły gościny polskim emigrantom. Tak wyraźne upolitycznienie roli emigracyjnego harcerstwa wywoływało spory na linii Polonia – władze sanacyjne, co było szczególnie widoczne w największym skupisku polskiej emigracji zarobkowej, a mianowicie w USA. Zauważalne stały się tam również tarcia pomiędzy poszczególnymi pokoleniami działaczy polonijnych. Starsi z rezerwą podchodzili do nowej koncepcji, natomiast młodszy, a zwłaszcza działacze harcerscy, przeważnie uznawali ten kierunek działania za naturalny sposób spełnienia obowiązku wobec ojczyzny przodków²⁴.

²² W. Kukła, M. Miszczuk, *Dzieje harcerstwa...*, s. 24–53.

²³ Trudno natomiast wyjaśnić, dlaczego w początkach 1939 r. statystyki Wydziału Zagranicznego Naczelnictwa ZHP komunikowały o jedynie 53 tys. harcerek i harcerzy na obczyźnie. Zob. M. Szczerbiński, K. Wasilewski, *Działalność harcerstwa w zbiorowościach polonijnych...*, s. 95–97.

²⁴ S. Piątkowski, *Rola harcerstwa w życiu Polonii w świetle publicystyki prasowej Rady Organizacyjnej Polaków z Zagranicy i Światowego Związku Polaków z Zagranicy (1930–1939)* [w:] *Światowe harcerstwo. Związek Harcerstwa Polskiego na obczyźnie w latach 1918–2018. Studia, szkice, materia-*

Harcerstwo na uchodźstwie w latach II wojny światowej (1939–1945)

Wybuch II wojny światowej spowodował radykalne zmiany w funkcjonowaniu harcerstwa na obczyźnie, powstałe na skutek masowych migracji Polaków. W wyniku przegranej kampanii wrześniowej poza granice kraju trafiły tysiące żołnierzy i cywilnych uchodźców. Ich największe skupiska znajdowały się początkowo w Rumunii, na Węgrzech i we Francji. Tam właśnie 9 października 1939 r. przybył z Rumunii Michał Grażyński, przewodniczący ZHP, wojewoda śląski, a zarazem – od 2 września 1939 r. – członek rządu II RP. Wziąwszy pod uwagę, że na terenie Francji rozpoczęły działalność polskie władze państwowe na uchodźstwie (30 września 1939 r. premierem rządu RP został gen. Władysław Sikorski, prezydentem zaś Władysław Raczkiewicz) oraz dotarła tam licznie wraz z polskimi uchodźcami młodzież i starszyzna harcerska, postanowił on w dniu swojego przyjazdu do Paryża utworzyć naczelne władze polskiego harcerstwa pod nazwą Komitet Naczelny (KN) lub Naczelny Komitet Wykonawczy (NKW) ZHP [na czas wojny]. W jego skład – poza dr. Grażyńskim – weszli także gen. Józef Zajac, dotychczasowy wiceprzewodniczący ZHP, hm. Maria Kapiszewska oraz hm. Henryk Kapiszewski, dotychczasowy komisarz międzynarodowy ZHP²⁵.

Przewodniczącym nadal był Grażyński, który listownie powiadomił prezydenta RP o powołaniu władz harcerskich na obczyźnie. Zamysłem nowo utworzonego komitetu było reprezentowanie wobec rządu RP oraz na arenie międzynarodowej harcerskich drużyn i środowisk zarówno w okupowanym kraju, jak i w Rumunii, na Węgrzech oraz Bliskim Wschodzie. Komitet nawiązał także współpracę z harcerskimi organizacjami polonijnymi, które przed wybuchem wojny istniały we wspomnianych powyżej 16 krajach świata. Dzięki zadzierzgniętym wcześniej kontaktom i energicznym działaniom Komitet Naczelny ZHP szybko uzyskał akceptację i wsparcie (również finansowe) Międzynarodowego Biura Skautowego²⁶.

Do czerwca 1940 r. KN na ziemi francuskiej wydawał czasopismo „Biuletyn” oraz miesięcznik „Na Tropie” (od stycznia do maja 1940 r. wyszło pięć numerów). O ile prezydent RP zaakceptował ten stan rzeczy, o tyle premier gen. Władysław Sikorski i jego najbliższe otoczenie, mimo popierania harcerstwa jako takiego, odnieśli się niechętnie do dr. Grażyńskiego, utożsamianego z przedwojennym obozem sanacyjnym, obwinianym o klęskę w kampanii wrześniowej oraz niewłaściwą politykę wewnętrzną w okresie przedwojennym. Z tego względu w otoczeniu premiera Sikorskiego zrodził się pomysł usunięcia Grażyńskiego z funkcji przewodniczącego ZHP. Osiemnastego kwietnia 1940 r. gen. Sikorski, jako prezes Rady Ministrów, wydał zarządzenie dotyczące zawieszenia dotychczasowych władz ZHP i ustanowienia jego siedmioosobowego zarządu. Jednak nie udało się go wyłonić z powodu odmowy osób, którym proponowano wejście do zarządu ZHP, a następnie klęski Francji i przymusowej ewakuacji wojska oraz władz państwowych do Wielkiej Brytanii. Mimo to dr Grażyński został ostatecznie

ły, red. nauk. M. Wierzbicki, współpr. T. Szadkowska-Łakomy, J. Kaczorowska, Lublin–Warszawa 2018, s. 33–50.

²⁵ J. Witting, *Komitet Naczelny ZHP na czas wojny (1939–1946)* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992...*, s. 199.

²⁶ S. Łopato, M. Piotrowska, *Harcerstwo na obczyźnie po wrześniu 1939 r.* [w:] *Studia z dziejów harcerstwa na obczyźnie...*, s. 167–170.

usunięty z Komitetu Naczelnego ZHP i zaraz potem internowany w miejscowości Rothesay na szkockiej wyspie Bute²⁷.

Dwudziestego czwartego grudnia 1940 r. w Szkocji na czele wybranego przez starszyzną instruktorską Tymczasowego Komitetu ZHP stanęła hm. RP Olga Małkowska. Dwudziestego pierwszego sierpnia 1942 r. Tymczasowy Komitet ZHP został oficjalnie uznany przez Rząd RP na Uchodźstwie. Szesnastego stycznia 1943 r. siedzibę Komitetu przeniesiono do Londynu, gdzie znajdowały się naczelne władze polskie. Osiemnastego czerwca 1943 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wyraziło zgodę na zmianę nazwy na „Komitet Naczelny ZHP na czas wojny”²⁸. Do jego kompetencji należało reprezentowanie ZHP poza granicami Polski oraz organizowanie harcerstwa na ziemiach polskich i poza krajem. Przez cały okres wojny Komitet Naczelny ZHP usiłował zachować niezależność i społeczny charakter organizacji harcerskiej, opierając swój program i założenia ideowe na statucie z 1936 r. Było to przyczyną konfliktów z rządem RP, który niechętnie patrzył zarówno na kultywowanie pamięci marszałka Józefa Piłsudskiego – ideowego patrona przedwojennego ZHP, jak i na utrwalanie pamięci o czynie Legionów Piłsudskiego, stanowiącej istotną część propagandy obozu sanacyjnego przed wojną. Z kolei harcerze nie chcieli słyszeć o usunięciu tej części własnego dorobku ideowego z pracy wychowawczej w drużynach. Na tym tle dochodziło do na tyle ostrych spięć, że ministrowie wyznań religijnych i oświecenia publicznego oraz informacji i dokumentacji kilkakrotnie wstrzymywali dotację finansową na rzecz ZHP²⁹.

Ostatecznie harcerstwo wyszło zwycięsko z tej próby sił, utrzymując własną niezależność. Przez cały okres II wojny światowej trwał także spór między ZHP w Kraju i Komitetem Naczelnym ZHP o zwierzchnictwo nad całym ruchem harcerskim. Ówczesna rzeczywistość wymuszała jednakże naturalny podział kompetencji między obydwojma ośrodkami: krajowy kontrolował działalność harcerską w okupowanej Polsce, emigracyjny natomiast reprezentował ZHP na zewnątrz i nadzorował funkcjonowanie środowisk harcerskich, które powstały na skutek wielkich przemieszczeń ludności polskiej w Europie, Azji i Afryce. W czasie wojny drużyny harcerskie na terenie Wielkiej Brytanii istniały głównie w Londynie, Glasgow, Edynburgu oraz w Dunalastair House. Ponadto w jednostkach Polskich Sił Zbrojnych na tym samym terenie funkcjonowało 10 kręgów starszoharcerskich oraz Lotnicza Chorągiew Harcerska, która zrzeszała około 300 starszych harcerzy – żołnierzy PSZ. Powstało też Koło Przyjaciół Harcerstwa, które liczyło około 150 członków³⁰.

Europa Zachodnia

We Francji okres II wojny światowej poważnie utrudnił prowadzenie normalnej działalności harcerskiej, ale jej całkowicie nie przerwał. Jeszcze przed wrześniem 1939 r.

²⁷ J. Witting, *Komitet Naczelny ZHP na czas wojny...*, s. 200–204. Na ten temat zob. też K. Kaczmarek, *Nie tylko Rothesay. Oficerskie obozy izolacyjne oraz obóz dyscyplinarny dla żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych w Wielkiej Brytanii (1940–1943)*, Warszawa 2020.

²⁸ Nazwa „Komitet Naczelny ZHP na czas wojny” była ostateczną dla władz naczelnych ZHP działających poza Polską w latach 1939–1945.

²⁹ J. Witting, *Komitet Naczelny ZHP na czas wojny...*, s. 210–211.

³⁰ *Ibidem*, s. 205–211; L. Kliszewicz, *Z dziejów harcerstwa w Wielkiej Brytanii w latach 1940–1965* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992...*, s. 231–232.

część dorosłych członków ZHP we Francji (w liczbie około 1,6 tys.) zgłosiła się do Wojska Polskiego, inni z kolei zostali powołani do armii francuskiej na wiosnę 1940 r. Po klęsce Francji w wojnie z Niemcami i rozejmie podpisanym 22 czerwca 1940 r. sytuacja miejscowego harcerstwa kształtowała się odmiennie na terenach okupowanych przez Niemcy oraz w strefie zarządzanej przez kolaboracyjny rząd Francji z siedzibą w Vichy. W niemieckiej strefie okupacyjnej drużyny harcercskie przeniosły się niemal wyłącznie do konspiracji, niejednokrotnie swoją działalność łącząc z francuskim ruchem oporu. Natomiast pod rządami francuskich kolaborantów istniały – przynajmniej do 1942 r. – stosunkowo korzystniejsze warunki prowadzenia pracy harcercskiej. Mimo trudności materialnych, braków kadrowych i organizacyjnych, odbywały się tam – co prawda w ograniczonym zakresie w porównaniu do okresu przedwojennego – zbiórki harcercskie, wycieczki, a nawet obozy letnie. W podobnych, choć trudniejszych warunkach próbowano prowadzić działalność harcercską w Belgii, Holandii i Danii, jednakże w znacznie skromniejszej skali niż we Francji³¹.

Na podkreślenie zasługuje też praca harcerek w niemieckim nazistowskim obozie koncentracyjnym Ravensbrück, które w 1941 r. utworzyły tam Tajną Drużynę Harcerek Starszych „Mury”, kierowaną przez hm. Józefinę Kantor. Harcercerki prowadziły działalność artystyczną, religijną, edukacyjną, niosły też pomoc innym więźniarkom. Drużyna liczyła około 100 osób i istniała do końca funkcjonowania obozu, tzn. do 1945 r. Najprawdopodobniej nie była to jedyna tego rodzaju aktywność środowiska harcercskiego, ponieważ istnieją wzmianki źródłowe o tym, że w obozach jenieckich Murnau, Woldenberg, Dessel i Gross Born miały funkcjonować bliżej nieokreślone grupy o charakterze kręgów starszoharcercskich, liczące łącznie około 100–200 osób³².

Węgry

Po klęsce w kampanii wrześniowej na terenie Węgier znalazło się około 55 tys. polskich uchodźców – żołnierzy oraz cywilów³³. Wśród tej masy było ponad tysiąc dzieci i młodzieży w wieku szkolnym. Węgrzy przyjęli Polaków przeważnie życzliwie, co było także widoczne w działalności harcercskiej. W uruchomionych polskich szkołach ważną rolę spełniały drużyny harcercskie, na czele których stanął hm. inż. Zbigniew Trylski – były naczelnik harcerczy ZHP w ostatnich latach przed wybuchem wojny. Pełnił on rolę komendanta Przedstawicielstwa ZHP na Węgrzech, współpracując z tamtejszymi władzami oraz polskimi reprezentantami dyplomatycznymi i wojskowymi w Budapeszcie. W porozumieniu z tymi ostatnimi kierował starszych harcerczy, którzy ukończyli 18 lat, do Wojska Polskiego we Francji lub na Bliskim Wschodzie. Młodszym natomiast organizował edukację szkolną i możliwość

³¹ S. Łopato, M. Piotrowska, *Harcercstwo na obczyźnie...*, s. 170–177.

³² Kwestia ta wymaga dalszych badań, ponieważ wciąż nie wiadomo, w ilu z 39 oflagów (obozów jenieckich dla oficerów) oraz licznych stalagów (obozów dla podoficerów i szeregowych żołnierzy) działały środowiska starszoharcercskie. Ponadto w dotychczasowej literaturze przedmiotu brak informacji na ten temat (np. D. Kisielewicz, *Niewola w cieniu Alp. Oflag VII A Murnau*, Opole 2015). Zob. A. Kwiatkowska-Bieda, *Harcercerki z Ravensbrück*, Warszawa 2021.

³³ Liczbę uchodźców na Węgrzech szacuje się na 50–140 tys., niemniej najbliższa stanu faktycznego wydaje się być liczebność na poziomie 55 tys. Zob. np. A. Przewoźnik, *Ze wspólnych korzeni Europy. Polacy w Królestwie Węgier 1939–1945*, Zamość 2005.

prowadzenia działalności harcerskiej w drużynach. Jednym z najważniejszych ośrodków pracy harcerskiej stał się „Polski Obóz Harcerski” w Somloszöllös, powstały 15 października 1939 r. z inicjatywy Węgiersko-Polskiego Komitetu Opieki nad Uchodźcami oraz Węgiersko-Polskiego Koła Skautów. Ci ostatni już przed wojną utrzymywali serdeczne kontakty z harcerzami z II RP, uczestnicząc we wspólnych zlotach i spotkaniach. Do lutego 1940 r. przez ośrodek w Somloszöllös, w którym uruchomiono gimnazjum i szkołę powszechną, przewinęło się około 400 chłopców, w ogromnej większości harcerzy. Następnie punkt ten przeniesiono do Szikszó, gdzie powstał kolejny ośrodek harcerski wraz z gimnazjum i liceum. W maju 1940 r. znajdowało się w nim 140 chłopców, w tym 131 harcerzy zorganizowanych w 6 drużynach. Program wychowawczy nasycony był edukacją patriotyczną, obywatelską i techniczną, choć jego realizacja napotykała nieraz na przeszkody spowodowane wojenną demoralizacją niektórych wychowanków, odrzucających takie wymagania jak dyscyplina i abstynencja od tytoniu i napojów alkoholowych. Ogółem przez ośrodek w Szikszó przewinęło się około 1 tys. harcerzy. Część z nich dotarła do Armii Polskiej we Francji, a inna grupa wraz z hm. Ignacym Płonką przez Cypr przedostała się na Bliski Wschód. Kolejnym ośrodkiem było polskie gimnazjum i liceum w Balatonboglár, gdzie także istniały drużyny harcerskie – obejmowały 50 proc. uczniów i 25 proc. uczennic.

Harcerstwo polskie na Węgrzech mogło istnieć i działać bez większych przeszkód z uwagi na utrzymywanie w owym czasie przez rząd RP stosunków dyplomatycznych z państwem węgierskim³⁴.

Rumunia

Pod koniec 1939 r. Rumunia znajdowała się w centrum uwagi polskich władz politycznych i wojskowych. Podobnie jak w sąsiednich Węgrzech, znalazło się w niej około 50 tys. uchodźców, w tym 24 tys. żołnierzy i oficerów – tych ostatnich internowały władze rumuńskie. Większość Polaków traktowała pobyt na rumuńskiej ziemi jako tymczasowy przystanek w drodze do polskiego wojska na terenie państw Europy Zachodniej lub na Bliskim Wschodzie. Świadczy o tym zmniejszenie się liczby polskich cywilów ze wspomnianych 26 tys. jesienią 1939 r. do 3 tys. na początku 1941 r., a internowanych żołnierzy z 24 do 1,7 tys.³⁵

Jak już wspomniano, przed II wojną w skupisku polonijnym w Rumunii istniało kilka drużyn harcerskich kierowanych przez Komendę Harcerstwa Polskiego. Jej siedziba znajdowała się w Czerniowcach, gdzie od 1921 r. ulokowane było największe skupisko rumuńskich Polaków. Po kampanii wrześniowej 1939 r. dotarła tam grupa instruktorów harcerskich – uchodźców z Polski, która w ramach wspomnianej Komendy i w porozumieniu z hm. Romualdem Kawalcem, pracownikiem Konsulatu RP w Czerniowcach, a zarazem pełnomocnikiem ZHP do spraw harcerstwa w Rumunii,

³⁴ E. Rafalska, *Harcerstwo na Węgrzech w latach 1939–1945* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992...*, s. 193–198. Na temat problemów wychowawczych w ośrodku Somloszöllös zob. M. Wierzbicki, *Człowiek z Polski. Prezydent RP Kazimierz Aleksander Sabbat (1913–1989) i polska emigracja niepodległościowa*, Lublin 2019.

³⁵ T. Dubicki, *Polscy uchodźcy w Rumunii 1939–1945. Studia i materiały*, Warszawa 1995, s. 11–16, 114; *idem*, *Konspiracja polska w Rumunii 1939–1945*, t. 1: 1939–1940, Warszawa 2002, s. 76.

utworzyła Samodzielny Wydział Drużyn Uchodźczych. Na jego czele stanął hm. Józef Brzeziński, który objął także funkcję komendanta drużyn uchodźczych³⁶.

Z uwagi na specyfikę tamtejszego środowiska polskiego powstające drużyny prowadziły działalność albo w środowisku uchodźców cywilnych, albo w wojskowych obozach dla internowanych. W tym ostatnim miejscu ich główne zadanie polegało na przeciwdziałaniu demoralizacji wśród jeńców (część z nich spędzała bezproduktywnie czas na pijackich libacjach) oraz podtrzymywaniu ducha patriotyzmu i walki. W rezultacie ożywionej akcji propagandowej pod koniec stycznia 1940 r. zarejestrowano około 600 członków uchodźczego harcerstwa, zgrupowanych w ośmiu drużynach, jednym kręgu starszoharcerskim – „korespondencyjnym”, siedmiu samodzielnych zastępach i trzech gromadach zuchowych. Ich wysiłki wspierały związane trzy koła przyjaciół harcerstwa, skupiające 92 sympatyków ruchu. O aktywności harcerstwa świadczyła m.in. liczba przeprowadzonych akcji. Od października 1939 r. do maja 1940 r. na ziemi rumuńskiej odbyło się np. 112 zbiórek drużyn, 567 zbiórek zastępów, 5 przyrzeczeń harcerek, 2 poświęcenia sztandarów, 45 uroczystych obchodów świąt religijnych i narodowych, jak również 27 wycieczek³⁷.

Harcerstwo na Bliskim i Środkowym Wschodzie, w Indiach i Afryce

Do wiosny 1942 r. na terenie Bliskiego Wschodu przebywało około 7 tys. polskich żołnierzy oraz kilka tysięcy cywilów przybyłych z Węgier, Rumunii lub Francji. Obecność oddziałów wojskowych i cywilnych uchodźców spowodowała konieczność utworzenia tam placówek Rządu RP na Uchodźstwie oraz innych instytucji państwowych. Do najważniejszych należały delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej oraz Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych, w 1943 r. przemianowanego na Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Nad prawidłowym funkcjonowaniem rozbudowanej sieci organizacji społecznych, partii politycznych oraz instytucji państwowych czuwały placówki dyplomatyczne – polska ambasada w stolicy Turcji Ankarze, poselstwa w Teheranie i Kairze, konsulaty generalne w Stambule i Jerozolimie, konsulaty w Tel Awiwie, Bagdadzie i Kabulu, jak również trzy konsulaty honorowe: w Aleksandrii, Hajfie i Limassolu³⁸.

Już wiosną 1940 r. w oddziałach formowanej w Syrii, a następnie w Palestynie Brygady Strzelców Karpackich (od stycznia 1941 r. Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich, SBSK) znalazło się około 200 starszych harcerzy i instruktorów. Dołączyły do nich rzesze polskich dzieci, które w 1941 r. napłynęły z Węgier i Rumunii. W dniach 11–13 października 1941 r. w Tel Awiwie odbyła się I Konferencja Harcerska na Bliskim i Środkowym Wschodzie, traktowana potem jako I Walny Zjazd ZHP na Środkowym Wschodzie. Uznała ona zwierzchnictwo Komitetu Naczelnego ZHP w Wielkiej Brytanii i ogłosiła się najwyższą władzą harcerską na Bliskim i Środkowym Wschodzie. Na czele nowo powołanej organizacji jako przewodniczący Rady Starszyny Związku Harcerstwa

³⁶ W. Kukła, *Notatki z dziejów harcerstwa w Czerniowcach (na podstawie wspomnień Jadwigi Domańskiej)* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992...*, s. 271–274; J. Brzeziński, *Harcerstwo polskie na uchodźstwie w Rumunii*, „Skaut” 1943, nr 7/12, s. 50–51.

³⁷ T. Dubicki, *Polscy uchodźcy w Rumunii...*, s. 111–113, 121.

³⁸ J. Pietrzak, *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach drugiej wojny światowej. Ośrodki, instytucje, organizacje*, Łódź 2012, s. 425–499.

Polskiego na Środkowym Wschodzie (ZHPnSW) stał hm. Stanisław Sielecki, natomiast komendantem był hm. Walerian Jeremi Śliwiński (od września 1944 r. hm. Zygmunt Lechosław Szadkowski)³⁹.

W 1942 r. na Bliski Wschód napłynęło około 115 tys. Polaków z Armii Polskiej w ZSRS pod dowództwem gen. Władysława Andersa. Wśród nich znajdowało się wielu (około 38 tys.) członków rodzin żołnierskich, sierot i dorosłych osób niezamężnych oraz nieżonatych, w tym prawie 20 tys. dzieci i młodzieży. Ewakuowanych uchodźców tymczasowo osiedlono w Indiach, Iranie, Palestynie, Rodezji Północnej i Południowej, Meksyku i Nowej Zelandii. Zapał harcerek i harcerzy do pracy społecznej był tak duży, że drużyny harcerskie i gromady zuchowe pojawiły się w niemal każdym polskim osiedlu, a zwłaszcza w tych największych, np. na terenie Afryki: w Tengeru, Koja, Bwana M'kubwa. Hufce i chorągwie powstawały zaś we wszystkich z wymienionych wyżej krajów lub kontynentów, np. Chorągiew Afrykańska z hm. Zdzisławą Wójcik jako komendantką, obejmująca hufce i drużyny w Kenii, Tanganice, Rodezji Północnej i Południowej (dziś Zimbabwe) czy Chorągiew Indyjska obejmująca swoją działalnością osiedle Valivade koło Kolhapuru dla dzieci starszych oraz osiedle Balachadi dla dzieci młodszych położone na półwyspie Kathijawar⁴⁰.

Uchodźcze harcerstwo korzystało z pomocy miejscowych władz lub przedstawicieli lokalnych społeczności. W Indiach niezwykle życzliwą pomoc niósł polskim dzieciom maharadża Jam Saheb Digvijay Sinhji, natomiast w Iranie – szachini Farah Pahlavi. Prawdziwym fenomenem było funkcjonowanie tej organizacji na tak rozległym terenie, co było możliwe dzięki zaangażowaniu drużynowych i instruktorów oraz wsparciu ze strony Komendy ZHPnW w postaci wysłania kilku ekip instruktorów-wizytatorów, którzy przez kilka lat swojej działalności w Iranie, Indiach i Afryce przeprowadzili wiele szkoleń, wizytacji i obozów harcerskich.

Praca harcerska była na tyle istotna ze społecznego punktu widzenia, że 1 grudnia 1943 r. Naczelny Wódz gen. Kazimierz Sosnkowski powołał Samodzielny Referat Harcerski z 22 etatami dla instruktorów i instruktorek oraz hm. Zygmuntem Szadkowskim jako jego kierownikiem. Celem tej struktury była koordynacja i rozwinięcie pracy wychowawczej w duchu harcerskim w gronie polskich dzieci i młodzieży – uchodźców wojennych⁴¹.

Nie było w tym nic zaskakującego, ponieważ najmłodsze pokolenie polskich uchodźców wojennych traktowało harcerstwo jako namiastkę rodziny (wiele dzieci było wówczas osieroconych lub rozdzielonych z rodzicami i bliskimi) i remedium na monotonię życia na obczyźnie, gdzie aktywność kulturalna została z konieczności ograniczona do minimum. Drużyny organizowały ogniska, wycieczki, obchody świąt narodowych,

³⁹ Harcerstwo na Bliskim i Środkowym Wschodzie miało w trakcie II wojny światowej i po niej kilka nazw: od sierpnia 1942 r. funkcjonowała Komenda ZHP na Środkowym Wschodzie, obejmująca też sąsiednie kontynenty i krainy geograficzne, np. Afrykę oraz Indie. Natomiast w styczniu 1943 r. nazwę organizacji zmieniono na ZHP na Wschodzie. L. Kliszewicz, *Związek Harcerstwa Polskiego na Wschodzie 1940–1948*, Londyn 1992, s. 1–2.

⁴⁰ Z. Wójcik, *Afryka lat czterdziestych we wspomnieniach instruktorki harcerskiej*, Warszawa 1997; *eadem*, *Afryka lat czterdziestych we wspomnieniach instruktorki harcerskiej*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1998, t. 26, nr 2; *Harcerstwo w Indiach/Polish Scouting in India 1942–1948*, oprac. B.M. Pancewicz, Londyn 1977; *Harcerstwo w Afryce 1941–1949*, oprac. B.M. Pancewicz, Londyn 1985; *Polacy w Indiach 1942–1948 w świetle dokumentów i wspomnień. Praca zbiorowa*, red. L. Beldowski i in., Warszawa 2002.

⁴¹ M. Wierzbicki, *Harcerz. Żołnierz. Obywatel. Zygmunt Lechosław Szadkowski (1912–1995)*, Lublin 2016, s. 48–77.

rozgrywki sportowe, loterie, przedstawienia teatralne, zabawy taneczne – często również dla innych mieszkańców polskich osiedli, a ponadto zbiórki harcerskie, biegi, obozy i biwaki – wypływające z zasad metodyki harcerskiej⁴².

Istotną rolę w życiu organizacji spełniały kursy i szkolenia instruktorskie, które miały na celu zaradzenie problemowi braku kadry instruktorskiej z uwagi na dotkliwy niedobór instruktorów, pełniących w większości służbę wojskową. Inną bolączką był deficyt fachowej literatury i czasopism, które pomogłyby nadać jednolity kierunek pracy wychowawczej w tak mocno rozproszonych środowiskach. W tym celu władze ZHPnW powołały Komisję Wydawniczą, która zajmowała się redagowaniem, organizowaniem druku, pozyskiwaniem koniecznych funduszy oraz dystrybucją publikowanych materiałów. W latach 1942–1945 bliskowschodnie harcerstwo wydało kilkadziesiąt najważniejszych tytułów literatury harcerskiej o charakterze ideowym, metodycznym i programowym oraz czasopism – na czele z periodykiem „Skaut”, w łącznym nakładzie około 100 tys. egzemplarzy. Na początku 1945 r. ZHPnW liczył około 12 tys. członków, a swoją działalność zakończył oficjalnie dopiero w 1948 r.⁴³

Lata powojenne (1945–1990)

Zakończenie II wojny światowej przyniosło dalszy rozwój działalności harcerskiej na obczyźnie. Obok ZHPnW, który rozszerzył swoje oddziaływanie na kraje europejskie, tj. Włochy⁴⁴ i Austrię, reaktywował się ZHP we Francji (ZHPwF), a na terenie okupowanych Niemiec powstało stowarzyszenie pod nazwą Związek Harcerstwa Polskiego w Niemczech (ZHPwN). Ta ostatnia organizacja została utworzona niemal od zera, opierając się na dzieciach i młodzieży oraz kadrze instruktorskiej, którą na ziemi niemieckiej sprowadziła zawierucha wojenna. W połowie 1945 r. ZHPwN liczył już 25 tys. członków, 140 instruktorek i instruktorów, a podzielony na 7 chorągwi, 100 hufców i 800 drużyn był największą organizacją młodzieżową polskiego uchodźstwa wojennego w okupowanych Niemczech. Jednak w następnym roku, z uwagi na nasilone migracje do Polski, Wielkiej Brytanii oraz innych krajów, jej liczebność zmalała do 13,7 tys. osób w 61 hufcach i 461 drużynach. Organizację podzielono na dwa okręgi: Okręg Północne Niemcy oraz Okręg Południowe Niemcy⁴⁵.

Struktury ZHPwN – z poparciem władz RP na uchodźstwie – rozwijały się jedynie w zachodnich strefach okupacyjnych Niemiec. W kierownictwie znalazło się wielu wybitnych instruktorów harcerskich, m.in. hm. Stanisław Broniewski ps. „Orsza”, naczelnik Szarych Szeregów w latach 1943–1944, oraz hm. Ryszard Białous, w czasie powstania warszawskiego dowódca harcerskiego batalionu „Zośka”. Grono polskich organizacji harcerskich powiększały też drużyny harcerek i harcerzy działające w Wielkiej

⁴² T. Truchanowicz, *Związek Harcerstwa Polskiego na Wschodzie. Z dziejów harcerstwa na obczyźnie 1940–1946*, Kraków 1987, s. 8–11; M. Wierzbicki, *Związek Harcerstwa Polskiego na Wschodzie (1941–1948) w świetle korespondencji hm. Zygmunta Lechosława Szadkowskiego* [w:] *Światowe harcerstwo...*, s. 51–75.

⁴³ W. Kukła, M. Miszczuk, *Wydawnictwa Związku Harcerstwa Polskiego na Wschodzie 1941–1947. Materiały i źródła*, Warszawa 2013, s. 13–125; *Harcerstwo w Afryce 1941–1949...*

⁴⁴ ZHPnW rozwinął swoje struktury na terenie Włoch już pod koniec II wojny światowej, a przede wszystkim po jej zakończeniu. Zob. B. Ostrowski, *Moja żołnierska i harcerska służba w II Korpusie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1945–1947)* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992...*, s. 275–278.

⁴⁵ W. Kukła, M. Miszczuk, *Dzieje harcerstwa...*, s. 71.

Brytanii pod bezpośrednim kierownictwem Komitetu Naczelnego ZHP na czas wojny z siedzibą w Londynie⁴⁶.

Jesienią 1944 r., po wyzwoleniu ziem francuskich przez siły sprzymierzonych, wspomniany już ZHPwF reaktywował swoją działalność na wszystkich szczeblach organizacyjnych. Nieoczekiwaną przeszkodą, jaką napotkały władze tego stowarzyszenia, stało się oddziaływanie władz komunistycznych w Polsce, które za pośrednictwem ambasady i konsulatów usiłowały podporządkować ZHPwF władzom ZHP w Polsce. W tym celu w stosunkowo licznych lewicowo nastawionych środowiskach francuskiej Polonii powołały drużyny, na bazie których jesienią 1945 r. powstał ZHP – Oddział we Francji, podporządkowany Naczelniemu ZHP w Warszawie. Mimo usilnych starań polskim władzom komunistycznym nie udało się opanować ZHPwF, który pozostał lojalny wobec legalnych władz harcerstwa z siedzibą w Londynie⁴⁷.

W 1945 r., w związku z rozstrzygnięciami wielkich mocarstw (USA, Wielkiej Brytanii i ZSRS) dokonanymi na konferencji w Jałcie (4–11 lutego 1945 r.), których wynikiem stało się uzależnienie państwa polskiego od Związku Sowieckiego, naczelne władze RP podjęły decyzję o pozostaniu na uchodźstwie i kontynuowaniu walki o niepodległość Rzeczypospolitej. W tej sytuacji Komitet Naczelny ZHP na czas wojny zajął podobne stanowisko i wezwał harcerki i harcerzy do pozostania na obczyźnie ze względów politycznych. Postanowił także stworzyć nowe formy działalności ideowej, programowej oraz organizacyjnej harcerstwa poza krajem. W tym celu od 30 stycznia do 3 lutego 1946 r. w Enghien pod Paryżem zorganizował konferencję instruktorów towarzyszącą zebraniu Komitetu Naczelnego ZHP na czas wojny. Uczestniczyły w nim delegacje kadry instruktorskiej organizacji i środowisk harcerskich z Francji, Belgii, Holandii, Danii, Niemiec, Austrii, Włoch, Wielkiej Brytanii, Bliskiego Wschodu, a także z Szarych Szeregów. W czasie ożywionej dyskusji większość zebranych poparła postulat kontynuowania działalności harcerskiej poza krajem, nakierowanej na odzyskanie niepodległości i suwerennego bytu przez Polskę. Oznaczało to rozpoczęcie nowej epoki w dziejach harcerstwa na obczyźnie⁴⁸.

Reaktywowany wówczas Związek Harcerstwa Polskiego był najważniejszą organizacją harcerską na obczyźnie po II wojnie światowej i stanowił bezpośrednią kontynuację przedwojennego ZHP. Jego dzieje wpisują się w fenomen pojałtańskiej emigracji politycznej, której główne skupiska ulokowały się na kilku kontynentach: w Europie (Wielka Brytania, Niemcy, Francja, Szwecja, Hiszpania), Ameryce Północnej (USA, Kanada) i Południowej (Argentyna), Australii i Oceanii (Australia, Nowa Zelandia). Naczelną ideą, która łączyła zróżnicowane politycznie i społecznie rzesze uchodźców, była niepodległość Polski i walka o jej urzeczywistnienie. Liczebność (około 500 tys. osób) oraz wysoki poziom świadomości politycznej większości jej przedstawicieli –

⁴⁶ D. Karpiński, S. Łopato, M. Piotrowska, *Działalność harcerstwa poza Polską w pierwszym okresie po zakończeniu drugiej wojny światowej (czerwiec 1945 – marzec 1947)* [w:] *Studia z dziejów harcerstwa na obczyźnie...*, s. 229–234, 248–260. Zob. też: A. Wojno, *Harcerstwo polskie w Niemczech 1945–1947*, Lublin 1993; K. Jarzembowski, L. Kuprianowicz, *ZHP w Niemczech Zachodnich (1945–1953). Organizacja, komendanci, stany liczebne* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992...*, s. 222–224; C. Łuczak, *Polacy w okupowanych Niemczech 1945–1949*, Poznań 1993.

⁴⁷ D. Karpiński, S. Łopato, M. Piotrowska, *Działalność harcerstwa poza Polską...*, s. 234–248. Zob. też J. Kwiek, *Związek Harcerstwa Polskiego 1944–1950. Powstanie. Rozwój. Likwidacja*, Kraków 2001.

⁴⁸ D. Karpiński, S. Łopato, M. Piotrowska, *Działalność harcerstwa poza Polską...*, s. 273–284.

a zwłaszcza elit społeczno-politycznych – sprawił, że powojenna emigracja odegrała szczególnie istotną rolę w przypominaniu sprawy niepodległości Polski w świecie zachodnim. Jej dużym sukcesem było utworzenie i utrzymanie do końca lat osiemdziesiątych struktur *quasi*-państwowych, które miały odwzorować przedwojenne i wojenne instytucje państwa polskiego na uchodźstwie⁴⁹.

Duże znaczenie w realizowaniu tego programu oraz podtrzymywaniu tożsamości narodowej i spójności organizacyjno-ideowej polskiego uchodźstwa miały organizacje społeczne, powoływane we wszystkich krajach, w których osiedlali się polscy uchodźcy. W sytuacji braku wielu instytucji państwowych, a zwłaszcza administracji terenowej, przejęły one zadania w normalnych warunkach spełniane przez struktury państwowe. Chodziło zwłaszcza o realizację obowiązku zapewnienia społeczności emigracyjnej opieki społecznej, zabezpieczenia jej potrzeb kulturalnych i edukacyjnych. Szczególnie ważną rolę odegrały w tym zakresie organizacje kombatanckie ze Stowarzyszeniem Polskich Kombatantów (SPK)⁵⁰ na czele oraz ZHP działający poza granicami Kraju (ZHPdzpgK)⁵¹.

Kontynuowanie przez to ostatnie stowarzyszenie działalności poza Polską było także prostą konsekwencją decyzji kilkuset tysięcy Polaków o pozostaniu na emigracji. Wśród nich znajdowały się tysiące dzieci i dorastającej młodzieży wymagającej wychowania w polskim duchu oraz setki harcerskich instruktorów przepełnionych wolą kontynuowania służby w warunkach emigracji. Struktury harcerstwa powoływano więc wszędzie tam, gdzie znajdowały się środowiska polskich emigrantów. Mechanizm ich tworzenia był niemal taki sam jak przed wojną. Tam, gdzie znajdowały się większe skupiska ludności polskiej, pojawiały się parafie katolickie organizowane przez polskich duchownych. Pełniły one rolę centrów religijnych i kulturalnych polskiej emigracji powojennej, w których ogniskowała się działalność sobotnich szkół polskich, stowarzyszeń religijnych, politycznych i społeczno-kulturalnych. Tam też powstawały drużyny harcerskie. Jednak z upływem czasu – wraz z asymilacją części uchodźców i wyjazdami instruktorów – zamarła bądź znacznie osłabła działalność harcerska we Francji, Austrii, Danii, Holandii, Hiszpanii, Szwecji i Norwegii. Bardzo dobrze rozwijała się z kolei w USA, Kanadzie, Argentynie, Australii i Wielkiej Brytanii⁵².

Centralą harcerstwa na uchodźstwie stał się Londyn, gdzie rezydowały władze Związku (Naczelna Rada Harcerska, przewodniczący, Naczelnictwo, główne kwatery harcerek, harcerzy i starszego harcerstwa) oraz ukazywały się harcerskie czasopisma (m.in. „Wiadomości Urzędowe”, „Harcerstwo”, „Harc mistrz”, „W Kręgu Rady”, „Znicz”, „Ogniwa”, „Na Tropie”). Tylko w latach 1941–1951 przez szeregi harcerstwa poza granicami Polski przewinęło się 313 harcmistrzów, podharcmistrzów i działaczy harcerskich. W 1951 r. aż 223 osoby z tej liczby były wciąż czynnie zaangażowane w służbę instruktorską.

⁴⁹ Zob. np. pozycje z serii „Druga Wielka Emigracja 1945–1990” (Warszawa 1999): A. Friszke, *Życie polityczne emigracji*, t. 1; P. Machcewicz, *Emigracja w polityce międzynarodowej*, t. 2; R. Habielski, *Życie społeczne i kulturalne emigracji*, t. 3.

⁵⁰ Zob. T. Kondracki, *Historia Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii 1946–1996*, Londyn 1996; P. Kardela, *Stowarzyszenie Polskich Kombatantów w Stanach Zjednoczonych w latach 1953–1990*, Olsztyn–Białystok 2015.

⁵¹ Określenie „działający poza granicami Kraju” w nazwie organizacji wskazywało bardziej na uściślenie tymczasowego obszaru pracy ZHP niż na powołanie zupełnie nowej organizacji. Oznaczało kontynuowanie działalności przedwojennego ZHP, który z konieczności tymczasowo funkcjonował poza granicami państwa polskiego.

⁵² W. Kukła, M. Miszczuk, *Dzieje harcerstwa...*, s. 78–80.

To właśnie dzięki nim powstały ośrodki pracy harcerskiej w USA, Kanadzie, Australii i Argentynie oraz we wspomnianych państwach europejskich. Harcerstwo zaczęło bardzo szybko być kluczową organizacją wychowującą dzieci i młodzież, wspomagającą rodziców w kształtowaniu czy wzmacnianiu świadomości narodowej ich pociech. Ważną rolę w tym zakresie pełnił element kształcenia w harcerstwie przyszłych liderów społecznych i politycznych, przygotowywanych do kierowania pracami emigracji niepodległościowej. Dowodem tego było przekazanie przez środowisko kombatanckie PSZ na Zachodzie sztandarów wojskowych młodzieży polskiej z harcerstwem na czele podczas uroczystości na Monte Cassino w 1969 r. – w 25. rocznicę bitwy⁵³.

To symboliczne wydarzenie wyrażało najgłębszy sens działalności ZHP za granicą, gdyż jego najważniejszym celem była wspólna – razem z innymi politycznymi i społecznymi siłami emigracji polskiej – walka o odzyskanie niepodległości przez Polskę oraz wychowanie młodzieży w duchu patriotycznym i chrześcijańskim. Z tego zamierzenia wypływało zobowiązanie harcerstwa do aktywnego uczestnictwa w pracach niepodległościowych polskiego uchodźstwa, m.in. w uroczystościach patriotycznych i religijnych, oraz do otaczania opieką także tej młodzieży, która znajdowała się w zniewolonej przez komunistów Polsce. Jednak szczególnie ważnym zamierzeniem okazało się staranie o zachowanie tożsamości narodowej rozproszonych po całym świecie Polaków, m.in. poprzez patriotyczną edukację ich najmłodszego pokolenia. Organizacja harcerska wychowywała swoich członków w atmosferze lojalności wobec krajów osiedlenia, ale również w poszanowaniu ojczystego języka i polskiej kultury. Istotnym zadaniem, jakie postawiono już u zarania powojennego harcerstwa poza krajem, miało być także pozyskiwanie przyjaciół dla Polski i Polaków, aby w ten sposób popularyzować sprawę polską na arenie międzynarodowej⁵⁴.

W codziennej praktyce działalności harcerskiej dużym problemem okazało się zapewnienie drużynom harcerskim kadry instruktorskiej, utrzymanie spójności organizacyjnej w sytuacji rozproszenia ludności polskiej na rozległych obszarach USA, Kanady, Australii czy Argentyny, a także przeciwstawienie się tendencjom asymilacyjnym, którym ulegała część polskich emigrantów, a zwłaszcza ich najmłodsze pokolenia. Brak środków finansowych oraz słaba łączność i niedostatecznie rozwinięta sieć transportowa sprawiała, że w pierwszych kilkunastu latach powojennej działalności kontakty pomiędzy poszczególnymi ośrodkami uchodźczego ZHP były (poza Europą) utrudnione, przez co często ograniczały się jedynie do wymiany korespondencji. Wzmagało to tendencje izolacyjne i zmniejszało poczucie jedności w ramach tej samej organizacji. Z tego powodu w pierwszych latach po wojnie Naczelnictwo ZHPdzpK w Londynie bezpośrednio kierowało harcerstwem na Wyspach Brytyjskich i okręgami na terenie Europy, a pośrednio (np. poprzez pełnomocników powoływanych przez władze centralne) okręgami pozaeuropejskimi⁵⁵.

W latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych ZHP na obczyźnie kontynuował swoją służbę, opierając się na zasadach ideowo-wychowawczych sformułowanych w Statucie ZHP z 1936 r. i potwierdzonych w Enghien w lutym 1946 r. Stosował tradycyjne metody i formy harcerskiej pracy wychowawczej, dążąc do utrwalenia w młodych Polakach wartości moralnych zawartych w prawie harcerskim i przyrzeczeniu. Nie

⁵³ Na temat ZHP działającego poza granicami Kraju zob. J.L. Englert, J. Witting, *W harcerskiej służbie. ZHP na obczyźnie 1946–1996*, Londyn 1997; W. Kukla, M. Miszczuk, *Dzieje harcerstwa...*, s. 76–81.

⁵⁴ W. Hausner, M. Wierzbicki, *Sto lat harcerstwa...*, s. 203–207.

⁵⁵ M. Wierzbicki, *Harcerz. Żołnierz. Obywatel...*, s. 79–80.

uznawał ZHP w Polsce za organizację prawdziwie harcerską i zakazywał swoim drużynom wyjazdu do kraju i bezpośrednich kontaktów z tamtejszymi drużynami. Wyjątkiem w tej regule były kontakty z krajowym ZHP w latach 1956–1957, kiedy harcerki i harcerze z ZHP na obczyźnie przesyłali do Głównej Kwatery ZHP w Warszawie swoje publikacje harcerskie oraz gromadzili i oficjalnie przekazywali do kraju znaczącą pomoc materialną w postaci licznych paczek z żywnością, lekarstwami i ubraniami. Natomiast niemal nieprzerwanie utrzymywano kontakty z poszczególnymi instruktorami mieszkającymi na terenie Polski. Symbolicznym gestem, wskazującym jednoznacznie, kogo emigracyjne harcerstwo popiera w Polsce, było przyznanie w 1969 r. przez władze naczelne ZHPdzpgK stopnia harcmistrza prymasowi Polski ks. kard. Stefanowi Wyszyńskiemu⁵⁶.

Mimo specyficznej rzeczywistości praca wychowawcza harcerstwa na uchodźstwie toczyła się według typowego harcerskiego kalendarza. Na przykład w 1963 r. w Ameryce Północnej, Ameryce Południowej, Australii i Europie w obozowej akcji letniej wzięło udział około 1,4 tys. harcerek, harcerzy i instruktorów. W 1960 r. rezygnację z piastowanej od czasów przedwojennych funkcji przewodniczącego ZHP zgłosił dr Michał Grażyński, przekazując swój sznur przewodniczącemu ZHPdzpgK hm. Zygmuntowi Szadkowskiemu. Rada Naczelna ZHPdzpgK uznała ten gest za potwierdzenie roli organizacji jako jedyne go kontynuatora tradycji harcerstwa. W tym samym roku w Lilford Park w Wielkiej Brytanii odbył się Zlot 50-lecia ZHP. W spotkaniu wzięli udział m.in. gen. Władysław Anders oraz przedstawiciele naczelnych władz państwowych RP na uchodźstwie. Kolejny zlot odbył się w tej samej miejscowości w 1966 r. z okazji tysiąclecia chrztu Polski⁵⁷.

W latach 1967–1986 funkcję przewodniczącego ZHP⁵⁸ sprawował hm. Ryszard Kaczorowski, który zainicjował odbywające się co kilka lat światowe zloty tej organizacji. I Światowy Zlot ZHP przeprowadzono w 1969 r. pod Monte Cassino we Włoszech dla uczczenia wspomnianej 25. rocznicy zdobycia klasztoru Monte Cassino przez jednostki 2. Korpusu Polskiego dowodzonego przez gen. Andersa. W uroczystości uczestniczyło 1150 uczestników ze wszystkich większych ośrodków uchodźstwa polskiego. II Światowy Zlot Harcerstwa zorganizowano w 1976 r. w stacji Kaszuby w Kanadzie z udziałem 1260 uczestników. Za hasło spotkania przyjęto zawołanie: „Wczoraj, dziś i jutro”. III Światowy Zlot Harcerstwa odbył się w 1982 r. w Comblain-la-Tour w Belgii pod hasłem: „Służba Polsce”. Wzięło w nim udział 1280 harcerek, harcerzy i instruktorów. IV Światowy Zlot Harcerstwa został zorganizowany w 1988 r. w Rising Sun w stanie Maryland w Stanach Zjednoczonych. W zlocie uczestniczyło 1236 przedstawicieli środowisk harcerskich z całego świata, w tym po raz pierwszy także z Polski. Prace zlotowe ogniskowały się wokół hasła: „Wstań, w słońce idź!”⁵⁹.

W 1975 r. ZHP na obczyźnie liczył 7 tys. członków w siedmiu krajach świata: Belgii, Francji, Australii, Wielkiej Brytanii, USA, Kanadzie oraz Argentynie. W każdym z nich drużyny, szczepy i hufce tworzyły chorągiew (oddzielnie męską i żeńską), a razem z kręgami harcerstwa starszego – okręg. Ze względu na specyfikę funkcjonowania

⁵⁶ T. Szadkowska-Lakomy, J. Kaczorowska, *Związek Harcerstwa Polskiego – nasze Dziedzictwo – nienaruszalna ciągłość prawno-organizacyjna* [w:] *Światowe harcerstwo...*, s. 105–124.

⁵⁷ M. Wierzbicki, *Harcerz. Żołnierz. Obywatel...*, s. 131–139.

⁵⁸ W 1960 r. połączono funkcje przewodniczącego ZHPdzpgK oraz ZHP. Pierwszym przewodniczącym ZHP został ówczesny przewodniczący ZHPdzpgK hm. Zygmunt Szadkowski.

⁵⁹ W. Kukła, M. Miszczuk, *Dzieje harcerstwa...*, s. 79–81.

organizacji każdy z nich miał szeroki zakres autonomii. W 1984 r. stan liczebny organizacji wynosił około 6,5 tys. członków⁶⁰.

W tym czasie na skutek zaawansowanych procesów asymilacyjnych podupadło bądź przestało istnieć harcerstwo we Francji, Niemczech, Hiszpanii i Argentynie. Odradzało się natomiast tam, gdzie docierały kolejne fale migracyjne Polaków („solidarnościowa” w latach osiemdziesiątych XX w. czy „ekonomiczna” po 2004 r., czyli po wejściu Polski do Unii Europejskiej), np. w Irlandii, Szwecji, Niemczech i ponownie we Francji. W rezultacie przeszło 75-letniej nieprzerwanej działalności rangę najsilniejszych ośrodków „emigracyjnego” ZHP zdobyły okręgi w Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Kanadzie i Australii.

Harcerstwo na obczyźnie od początku pełniło rolę kuźni kadr państwowych i politycznych dla instytucji oraz środowisk polskiego uchodźstwa. Na przykład hm. Kazimierz Sabbat pełnił funkcję premiera Rządu RP na Uchodźstwie, a w latach 1986–1989 – prezydenta. Harcmistrz Ryszard Kaczorowski był ostatnim prezydentem RP na uchodźstwie (w latach 1989–1990). Harcmistrz Zygmunt Szadkowski natomiast dwukrotnie pełnił funkcję ministra w rządzie RP na emigracji oraz ostatniego przewodniczącego Rady Narodowej – parlamentu RP na uchodźstwie⁶¹.

Narodziny „Solidarności” i ożywienie w szeregach harcerskich w kraju zwróciły uwagę ZHPdzpgK na sytuację młodzieży w Polsce. Już jesienią 1981 r. za sprawą udziału ks. Zdzisława Peszkowskiego (późniejszego naczelnego kapelana ZHPdzpgK) w niektórych inicjatywach „niepokornego” harcerstwa oraz wizyt na Zachodzie kilku instruktorów z kraju nastąpiło nawiązanie pierwszych kontaktów „krajowców” z harcerstwem na obczyźnie⁶².

Przełom na tym polu nastąpił w 1984 r., kiedy działalność „niepokornego harcerstwa” w Polsce była już w pełni rozwinięta. W sierpniu tego roku kierownictwo ZHPdzpgK zaprosiło do Londynu przedstawicieli niektórych struktur „harcerskiej opozycji” z kraju. W styczniu 1985 r. hm. Jerzy Parzyński (jako przewodniczący niejawnego Ruchu Harcerskiego [RH]) spotkał się tam m.in. z przewodniczącym ZHPdzpgK hm. Ryszardem Kaczorowskim, z sekretarzem generalnym hm. Kazimierzem Stepanem oraz hm. Kazimierzem Sabbatem – wówczas premierem Rządu RP na Uchodźstwie. Rozmowy w podobnym gronie w czasie swoich wyjazdów naukowych do Wielkiej Brytanii odbywał także hm. Tomasz Strzembosz, od 1989 r. przewodniczący Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej⁶³. Efektem tych spotkań stało się podjęcie systematycznej współpracy w kwestiach programowo-metodycznych oraz medialnych i wydawniczych. Dzięki temu w prasie polonijnej zaczęły ukazywać się artykuły na temat rozwoju niezależnego i „niepokornego” harcerstwa w kraju. Duże wrażenie na środowiskach polonijnych zrobiły informacje o przebiegu trzeciej pielgrzymki papieża Jana Pawła II do Polski w 1987 r., głównie z uwagi na manifestacyjny i masowy udział młodzieży harcerskiej. W następnym roku ZHPdzpgK zaprosił przeszło trzydziestoosobową reprezentację RH, występującą

⁶⁰ *Ibidem*, s. 84.

⁶¹ T. Szadkowska-Lakomy, *Harcerstwo na obczyźnie a polska emigracja niepodległościowa – polityczne aspekty działalności* [w:] *Światowe harcerstwo...*, s. 311–316.

⁶² Na temat odrodzenia i konsolidacji środowisk promujących odnowę harcerstwa w Polsce w duchu tradycyjnych, przedwojennych ideałów zob. A.F. Baran, *Walka o kształt harcerstwa w Polsce (1980–1990). Niepokorni i niezależni*, Warszawa 2007.

⁶³ Zob. *idem*, *Profesor Strzembosz. Historyk Armii Krajowej, harcerz i wychowawca*, Warszawa 2010.

jako Krajowa Drużyna Złotowa, oraz około 20 przedstawicieli innych niezależnych organizacji harcerskich do udziału w IV Światowym Zlocie Harcerstwa w Rising Sun w Stanach Zjednoczonych, zorganizowanym dla uczczenia rocznicy urodzin Olgi i Andrzeja Małkowskich⁶⁴.

Epilog (lata 1991–2018)

Upadek komunizmu w Polsce (1989 r.), Europie Środkowo-Wschodniej oraz w Związku Sowieckim (1991 r.) wytworzył zupełnie nowe warunki społeczno-polityczne, które sprzyjały odrodzeniu i rozwojowi harcerstwa – także poza obszarem państwa polskiego. Likwidacja dyktatury komunistycznej przyniosła przywrócenie podstawowych praw i wolności obywatelskich oraz pluralizmu politycznego, społecznego i kulturowego. To wówczas (w latach 1989–1990) zostały odtworzone struktury Harcerstwa Polskiego w Czechosłowacji (od 1993 r. w Czechach), które w okresie powojennym dwukrotnie, tzn. w roku 1950 i 1970, zostały zlikwidowane przez reżim komunistyczny. Proces odbudowy ruchu harcerskiego stał się też widoczny w krajach byłego ZSRR, gdzie odrębne organizacje harcerskie powstały na Litwie, Łotwie, Białorusi i Ukrainie. Kluczową rolę w tym procesie odegrały działania istniejącego formalnie od kwietnia 1990 r. Referatu „Wschód” Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej (obejmującego również niektórych instruktorów ze Związku Harcerstwa Polskiego w Polsce oraz Stowarzyszenia Harcerstwa Katolickiego „Zawisza”), który poprzez swoich instruktorów oddziaływał na środowiska polskie, w tym młodzieżowe, we wspomnianych wyżej krajach już od końca lat osiemdziesiątych, inspirując jeszcze przed upadkiem Związku Sowieckiego do powstania na ich terytorium pierwszych drużyn harcerskich. W harcerską służbę na Wschodzie włączały się też czynnie drużyny „krajowego” ZHP⁶⁵.

W ten sposób w 1991 r. powstał Związek Harcerstwa Polskiego na Litwie, w 1997 r. Związek Harcerstwa Polskiego na Białorusi (od 2000 r. jako Republikańskie Społeczne Zjednoczenie „Harcerstwo”), a w 1999 r. Związek Harcerstwa Polskiego na Ukrainie (obecnie Harcerstwo Polskie na Ukrainie). W 2000 r. utworzono Radę Drużynowych Harcerstwa Polskiego na Łotwie, która działa w ramach skautingu łotewskiego (Łotewskiej Centralnej Organizacji Skautów i Przewodniczek, LSGCO), gromadząc dziewięć drużyn harcerskich (2000 r.) z Rygi, Jełgawy, Rzeżycy i Dyneburga. Dzięki staraniom XIV Szczepu Harcerskiego ZHR „Błękitna Czternastka” z Poznania w latach 1996–2001 zostało utworzone środowisko harcerskie pod nazwą Szczep „Stepowe Orły” w Czkałowie (Kazachstan). W tym samym kraju powstały jeszcze drużyny w Ałma-Acie (2004 r.) i Kokczetawie (2006 r.). Koedukacyjna Polska Drużyna Harcerska im. Stanisława Żółkiewskiego od 2002 r. działa w Mołdawii, natomiast od 1997 do 1998 r. w Barnaulu (Kraj Ałtajski – Federacja Rosyjska) funkcjonowała drużyna skautowa. W latach 2004–2007 dwie kadrowe drużyny harcerskie działały też w Estonii (Tallin i Tartu), a ponadto w 2013 r. w Czerniahowsku (obwód kaliningradzki Federacji Rosyjskiej) powstała koedukacyjna Drużyna Harcerska „Zarzewie”, która działa w oparciu o tamtejszy Dom Polski⁶⁶.

⁶⁴ Na temat kontaktów „niepokornych” i „niezależnych” środowisk harcerskich w Polsce z ZHP na obczyźnie zob. *idem*, *Z tymi, co zostali... Harcerskie relacje Warszawa–Londyn (1945–1990)*, Warszawa 2017.

⁶⁵ W. Kukła, M. Miszczuk, *Dzieje harcerstwa...*, s. 108–117.

⁶⁶ Zob. A.F. Baran, *Od pierestrojki do Karty Polaka. Środowiska i organizacje polskiego harcerstwa na terenie ZSRR i po jego rozpadzie*, Warszawa 2014.

Cechą wspólną powyższych inicjatyw organizacyjnych była współpraca ze stowarzyszeniami harcerskimi w Polsce (głównie ze Związkiem Harcerstwa Rzeczypospolitej, w mniejszym stopniu ze Związkiem Harcerstwa Polskiego i Polską Organizacją Harcerską), polegająca na uzyskiwaniu ich wsparcia organizacyjnego oraz naśladowaniu ich profilu ideowego, opartego na wartościach zawartych w przedwojennym prawie i przyrzeczeniu harcerskim, chrześcijańskiej wizji świata i człowieka, moralności, a także w tradycyjnej, harcerskiej metodzie i programie działania. Wszystkie ugrupowania harcerskie w Europie Środkowej i Wschodniej (oraz w Azji) łączyło głębokie zakorzenienie w historii Polski oraz krajów osiedlenia, jak również w polskiej kulturze i środowiskach społecznych polskiej mniejszości narodowej.

W XX i XXI w. harcerstwo rozwijało się wszędzie tam, gdzie powstawały skupiska polskiej emigracji ekonomicznej lub politycznej. Powtarzającym się motywem wszystkich wymienionych harcerskich inicjatyw organizacyjnych była – powodowana tęsknotą lub ciekawością – fascynacja krajem przodków, w tym zwłaszcza polską kulturą narodową, oraz dążenie do realizacji postulatu odzyskania lub utrzymania niepodległości przez Polskę. To trwałe zauroczenie, niewątpliwie pochodzące z dominujących w polskiej kulturze XX w. idei romantycznych, ukazuje też rangę oddziaływania państwa i narodu polskiego (poprzez swoje instytucje i organizacje) na rozwój ruchu harcerskiego, traktowanego jako instrument podtrzymywania i rozwijania świadomości narodowej Polaków żyjących na obczyźnie. Wreszcie uświadamia, że harcerstwo poza krajem zawsze było obecne tam, gdzie ważyły się losy polskiego państwa i narodu – dzieliło jego doświadczenia i wspierało go, zarówno w chwilach chwały, jak i klęsk oraz innych kryzysów. Ośrodki harcerskie poza granicami Polski powstawały często na skutek gwałtownych wydarzeń dziejowych, takich jak wojny, zabory, okupacje oraz związane z nimi przymusowe migracje. Dotykały większych i mniejszych środowisk polskich, uruchamiając uchodźczą lawinę w różne strony świata. Próbowały – przeważnie skutecznie – realizować polską rację stanu, tak jak rozumiała ją harcerska brać. Żywotność harcerstwa poza Polską była i jest uzależniona od pojawiania się cyklicznych fal migracyjnych, które napływały z ziem polskich. Tam, gdzie one nie występują, dochodzi do stopniowej asymilacji środowisk polonijnych do kultury dominującej kraju osiedlenia. Przejawia się ona m.in. porzucaniem języka polskiego w życiu codziennym oraz utratą zainteresowania polską kulturą choćby poprzez odchodzenie od jej tradycyjnych elementów, np. obyczajów. Z całym przekonaniem można stwierdzić, iż harcerstwo podlega takim samym procesom, co reszta młodego pokolenia Polonii, niemniej przyczynia się do ich spowolnienia.

Bibliografia

Wspomnienia

- Baran A.F., *Z tymi, co zostali... Harcerskie relacje Warszawa–Londyn (1945–1990)*, Warszawa 2016.
- Ostrowski B., *Moja żołnierska i harcerska służba w II Korpusie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (1945–1947)* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992. Materiały z konferencji naukowej odbytej w dniach 29–30 maja 1992 r. w Rogach k. Gorzowa Wlkp.*, red. M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 1992.

Wójcik Z., *Afryka lat czterdziestych we wspomnieniach instruktorki harcerskiej*, „Roczniki Nauk Społecznych” 1998, t. 26, nr 2.

Wójcik Z., *Afryka lat czterdziestych we wspomnieniach instruktorki harcerskiej*, Warszawa 1997.

Opracowania

Babiński G., *Polonia w USA na tle przemian amerykańskiej etniczności*, Kraków 2009.

Baran A.F., *Od pierestrojki do Karty Polaka. Środowiska i organizacje polskiego harcerstwa na terenie ZSRR i po jego rozpadzie*, Warszawa 2014.

Baran A.F., *Profesor Strzembosz. Historyk Armii Krajowej, harcerz i wychowawca*, Warszawa 2010.

Baran A.F., *Walka o kształt harcerstwa w Polsce (1980–1990). Niepokorni i niezależni*, Warszawa 2007.

Brzeziński J., *Harcerstwo polskie na uchodźstwie w Rumunii*, „Skaut” 1943, nr 7/12.

Cywiński B., *Rodowody niepokornych*, Warszawa 2010.

Daszkiewicz R.K., *Harcerstwo polskie poza granicami kraju od zarania do 1930 roku w relacjach i dokumentach*, przygotował do wydania L. Formela, Lublin 1983.

Dubicki T., *Konspiracja polska w Rumunii 1939–1945*, t. 1: 1939–1940, Warszawa 2002.

Dubicki T., *Polscy uchodźcy w Rumunii 1939–1945. Studia i materiały*, Warszawa 1995.

Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992. Materiały z konferencji naukowej odbytej w dniach 29–30 maja 1992 r. w Rogach k. Gorzowa Wlkp., red. M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 1992.

Englert J.L., Witting J., *W harcerskiej służbie. ZHP na obczyźnie 1946–1996*, Londyn 1997.

Friszke A., *Życie polityczne emigracji*, Warszawa 1999 (seria: „Druga Wielka Emigracja 1945–1990”, t. 1).

Gibowska B., *Geneza, rozwój i likwidacja harcerstwa na Ukrainie i w Rosji (1912–1920)* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992. Materiały z konferencji naukowej odbytej w dniach 29–30 maja 1992 r. w Rogach k. Gorzowa Wlkp.*, red. M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 1992.

Habielski R., *Życie społeczne i kulturalne emigracji*, Warszawa 1999 (seria: „Druga Wielka Emigracja 1945–1990”, t. 3).

Harcerstwo w Afryce 1941–1949, oprac. B.M. Pancewicz, Londyn 1985.

Harcerstwo w Indiach/Polish Scouting in India 1942–1948, oprac. B.M. Pancewicz, Londyn 1977.

Hausner W., Wierzbicki M., *Sto lat harcerstwa*, Warszawa 2015.

Jarzembowski K., Kuprianowicz L., *ZHP w Niemczech Zachodnich (1945–1953). Organizacja, komendanci, stany liczebne* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992. Materiały z konferencji naukowej odbytej w dniach 29–30 maja 1992 r. w Rogach k. Gorzowa Wlkp.*, red. M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 1992.

Kaczmarek K., *Nie tylko Rothesay. Oficerskie obozy izolacyjne oraz obóz dyscyplinarny dla żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych w Wielkiej Brytanii (1940–1943)*, Warszawa–Rzeszów 2020.

Kalabiński S., Tych F., *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1976.

Kamiński A., *Andrzej Malkowski*, Warszawa 2000.

Kardela P., *Stowarzyszenie Polskich Kombatantów w Stanach Zjednoczonych w latach 1953–1990*, Olsztyn–Białystok 2015.

- Karpiński D., Łopato S., Piotrowska M., *Działalność harcerstwa poza Polską w pierwszym okresie po zakończeniu drugiej wojny światowej (czerwiec 1945 – marzec 1947)* [w:] *Studia z dziejów harcerstwa na obczyźnie (1912–1946)*, red. S. Łopato, L. Nowak, M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2012.
- Kisielewicz D., *Niewola w cieniu Alp. Oflag VII A Murnau*, Opole 2015.
- Kliszewicz L., *Z dziejów harcerstwa w Wielkiej Brytanii w latach 1940–1965* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992. Materiały z konferencji naukowej odbytej w dniach 29–30 maja 1992 r. w Rogach k. Gorzowa Wlkp.*, red. M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 1992.
- Kliszewicz L., *Związek Harcerstwa Polskiego na Wschodzie 1940–1948*, Londyn 1992.
- Kondracki T., *Historia Stowarzyszenia Polskich Kombatantów w Wielkiej Brytanii 1946–1996*, Londyn 1996.
- Kukła W., *Notatki z dziejów harcerstwa w Czerniowcach (na podstawie wspomnień Jadwigi Domańskiej)* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992. Materiały z konferencji naukowej odbytej w dniach 29–30 maja 1992 r. w Rogach k. Gorzowa Wlkp.*, red. M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 1992.
- Kukła W., Miszczuk M., *Dzieje harcerstwa na obczyźnie 1912–2006. Zarys problematyki*, Warszawa 2006.
- Kukła W., Miszczuk M., *Wydawnictwa Związku Harcerstwa Polskiego na Wschodzie 1941–1947. Materiały i źródła*, Warszawa 2013.
- Kwiatkowska-Bieda A., *Harcerki z Ravensbrück*, Warszawa 2021.
- Kwiek J., *Związek Harcerstwa Polskiego 1944–1950. Powstanie. Rozwój. Likwidacja*, Kraków 2001.
- Lusiński C., *II Rzeczpospolita a Polonia 1922–1939: geneza i działalność Rady Organizacyjnej Polaków z Zagranicy i Światowego Związku Polaków z Zagranicy*, Warszawa 1998.
- Łopato S., Piotrowska M., *Harcerstwo na obczyźnie po wrześniu 1939 r.* [w:] *Studia z dziejów harcerstwa na obczyźnie (1912–1946)*, red. S. Łopato, L. Nowak, M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2012.
- Łuczak C., *Polacy w okupowanych Niemczech 1945–1949*, Poznań 1993.
- Machcewicz P., *Emigracja w polityce międzynarodowej*, Warszawa 1999 (seria: „Druga Wielka Emigracja 1945–1990”, t. 2).
- Nowik G., *Polskie związki skautowe i harcerskie 1909–1922. Zarys organizacyjny*, Warszawa–Sulejówek 2019.
- Piątkowski S., *Rola harcerstwa w życiu Polonii w świetle publicystyki prasowej Rady Organizacyjnej Polaków z Zagranicy i Światowego Związku Polaków z Zagranicy (1930–1939)* [w:] *Światowe harcerstwo. Związek Harcerstwa Polskiego na obczyźnie w latach 1918–2018. Studia, szkice i materiały*, red. nauk. M. Wierzbicki, współpr. T. Szadkowska-Łakomy, J. Kaczorowska, Lublin–Warszawa 2018.
- Pietrzak J., *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach drugiej wojny światowej. Ośrodki, instytucje, organizacje*, Łódź 2012.
- Piotrowska M., Wasilewski K., *Geneza i rozwój harcerstwa wśród Polaków na obczyźnie w latach 1912–1918* [w:] *Studia z dziejów harcerstwa na obczyźnie (1912–1946)*, red. S. Łopato, L. Nowak, M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2012.
- Polacy w Indiach 1942–1948 w świetle dokumentów i wspomnień. Praca zbiorowa*, red. L. Beldowski i in., Londyn 2002.
- Przewoźnik A., *Ze wspólnych korzeni Europy. Polacy w Królestwie Węgier 1939–1945*, Zamłość 2005.

- Rafalska E., *Harcerstwo na Węgrzech w latach 1939–1945* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992. Materiały z konferencji naukowej odbytej w dniach 29–30 maja 1992 r. w Rogach k. Gorzowa Wlkp.*, red. M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 1992.
- Szadkowska-Łakomy T., *Harcerstwo na obczyźnie a polska emigracja niepodległościowa – polityczne aspekty działalności* [w:] *Światowe harcerstwo. Związek Harcerstwa Polskiego na obczyźnie w latach 1918–2018. Studia, szkice i materiały*, red. nauk. M. Wierzbicki, współpr. T. Szadkowska-Łakomy, J. Kaczorowska, Lublin–Warszawa 2018.
- Szadkowska-Łakomy T., Kaczorowska J., *Związek Harcerstwa Polskiego – nasze Dziedzictwo – nienaruszalna ciągłość prawno-organizacyjna* [w:] *Światowe harcerstwo. Związek Harcerstwa Polskiego na obczyźnie w latach 1918–2018. Studia, szkice i materiały*, red. nauk. M. Wierzbicki, współpr. T. Szadkowska-Łakomy, J. Kaczorowska, Lublin–Warszawa 2018.
- Szczerbiński M., Wasilewski K., *Działalność harcerstwa w zbiorowościach polonijnych w latach 1919–1939* [w:] *Studia z dziejów harcerstwa na obczyźnie (1912–1946)*, red. S. Łopato, L. Nowak, M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2012.
- Światowe harcerstwo. Związek Harcerstwa Polskiego na obczyźnie w latach 1918–2018. Studia, szkice i materiały*, red. nauk. M. Wierzbicki, współpr. T. Szadkowska-Łakomy, J. Kaczorowska, Lublin–Warszawa 2018.
- Truchanowicz T., *Związek Harcerstwa Polskiego na Wschodzie. Z dziejów harcerstwa na obczyźnie 1940–1946*, Kraków 1987.
- Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów*, oprac. M. Korzeniowski, K. Łatawiec, D. Tarasiuk, Lublin 2018.
- Waingertner P., *Udział polskiej młodzieży w życiu politycznym Królestwa Kongresowego w latach 1905–1918 w świetle relacji z epoki*, „Dzieje Najnowsze” 2021, nr 3.
- Wapiński R., *Obóz narodowy* [w:] *Życie polityczne w Polsce 1918–1939*, red. J. Żarnowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.
- Wierzbicki M., *Harcercz. Żołnierz. Obywatel. Zygmunt Lechosław Szadkowski (1912–1995)*, Lublin 2016.
- Wierzbicki M., *Człowiek z Polski. Prezydent RP Kazimierz Aleksander Sabbat (1913–1989) i polska emigracja niepodległościowa*, Lublin 2019.
- Wierzbicki M., *Związek Harcerstwa Polskiego na Wschodzie (1941–1948) w świetle korespondencji hm. Zygmunta Lechosława Szadkowskiego* [w:] *Światowe harcerstwo. Związek Harcerstwa Polskiego na obczyźnie w latach 1918–2018. Studia, szkice i materiały*, red. nauk. M. Wierzbicki, współpr. T. Szadkowska-Łakomy, J. Kaczorowska, Lublin–Warszawa 2018.
- Witting J., *Komitet Naczelny ZHP na czas wojny (1939–1946)* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992. Materiały z konferencji naukowej odbytej w dniach 29–30 maja 1992 r. w Rogach k. Gorzowa Wlkp.*, red. M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 1992.
- Wojno A., *Harcerstwo polskie w Niemczech 1945–1947*, Lublin 1993.
- Wołoszyn A., Raczyński P., *Skauting polski w Wiedniu podczas I wojny światowej* [w:] *Dzieje harcerstwa na obczyźnie w latach 1912–1992. Materiały z konferencji naukowej odbytej w dniach 29–30 maja 1992 r. w Rogach k. Gorzowa Wlkp.*, red. M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 1992.
- Wrzosek M., *Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej: 1914–1918*, Warszawa 1990.
- Życie polityczne w Polsce 1918–1939*, red. J. Żarnowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985.

STRESZCZENIE

W XX i XXI w. harcerstwo rozwijało się wszędzie tam, gdzie powstawały skupiska polskiej emigracji ekonomicznej lub politycznej. Pierwsze drużyny skautowe i harcerskie na obczyźnie pojawiły się w 1912 r., a więc niemal równocześnie z powstaniem ruchu skautowego na ziemiach polskich. Powtarzającym się motywem wszystkich harcerskich inicjatyw organizacyjnych była – powodowana tęsknotą lub ciekawością – fascynacja krajem przodków, a także dążenie do realizacji postulatów odzyskania lub utrzymania niepodległości przez Polskę.

Rozwój harcerstwa poza granicami Rzeczypospolitej zależał w dużym stopniu od wsparcia i zainteresowania nim ze strony państwa polskiego, jak również samej Polonii. Ruch harcerski był traktowany jako instrument podtrzymywania i rozwijania świadomości narodowej Polaków na obczyźnie. W okresie międzywojennym organizacje i środowiska harcerskie utworzono w 16 krajach świata oraz w Wolnym Mieście Gdańsku, a liczebność ich członków sięgała 80 tys.

Polskie środowiska harcerskie powstawały często na skutek gwałtownych wydarzeń dziejowych oraz związanych z nimi przymusowych migracji. Drużyny i organizacje harcerskie były tworzone w czasie I i II wojny światowej w środowiskach polskich uchodźców wojennych, m.in. w Austrii, Rosji, Chinach, Rumunii, na Węgrzech, Bliskim Wschodzie, w Iranie, Indiach, Afryce i we Włoszech. Natomiast po zakończeniu II wojny światowej kontynuowały działalność harcerską w ramach Związku Harcerstwa Polskiego działającego poza granicami Kraju (ZHPdżpgK), który stanowił część polskiej emigracji politycznej o charakterze niepodległościowym. W tej roli mobilizował polską społeczność emigracyjną do walki o odbudowę suwerennego państwa polskiego oraz zachowanie tożsamości narodowej na obczyźnie. Obecnie harcerstwo kontynuuje pracę wychowawczą w tradycyjnych i nowych środowiskach polonijnych, propagując polską kulturę i historię.

Słowa kluczowe: harcerstwo, skauting, Związek Harcerstwa Polskiego, harcerstwo na obczyźnie.

ABSTRACT

In the twentieth and twenty-first centuries, scouting (harcerstwo) developed wherever there were concentrations of Polish economic or political emigration. The first scouting (skauting and harcerstwo) groups abroad appeared in 1912, almost at the same time as the scouting movement on Polish soil. The recurring motive of all scouting initiatives was a fascination with the country of their ancestors, driven by nostalgia or curiosity, and a desire to regain or maintain Poland's independence.

The development of scouting beyond the borders of the Polish Republic depended to a great degree on the support and interest in it on the part of the Polish state, as well as Polonia itself. The scouting movement was treated as an instrument to maintain and develop the national consciousness of Poles abroad. In the interwar period, scouting organisations and circles were established in sixteen countries around the world, as well as in the Free City of Gdańsk, and their membership reached 80,000.

Polish scouting circles were often formed as a result of violent historical events and their related forced migrations. Scout troops and organisations were formed during World War I and World War II in the communities of Polish war refugees in Austria, Russia, China, Romania, Hungary, the Middle East, Iran, India, Africa, and Italy, among others. However, after the end of World War II, they continued scouting activities within the framework of the Polish Scouting Association operating outside the country (ZHPdżpgK), which was part of the Polish political emigration of an independence character. In this role, it mobilised the Polish émigré community to fight for the restoration of a sovereign Polish state and the preservation of national identity in the diaspora. Today, scouting continues its educational work in traditional and new Polish émigré communities, promoting Polish culture and history.

Key words: scouting (harcerstwo, skauting), Polish Scouting and Guiding Association (Związek Harcerstwa Polskiego), scouting in foreign countries.